

GL SANS 891.2
BUH

125641
LBSNAA

११ राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवधि संख्या

Accession No.

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

125641

~~14260~~

GL Sans

891.2

BUH

~~मह~~

The Department of Public Instruction, Bombay.

THIRD BOOK OF SANSKRIT

BY

DR. G. BÜHLER

WITH

A GLOSSARY

BY

VISHNU P. SHASTRI PANDIT.

THIRD EDITION—3,000 Copies.

*Registered for Copy-right under Government of India's
Act XXV. of 1867.*

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1888.

(All rights reserved.)

Price Eight annas.

BOMBAY.

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGARA" PRESS.

अथ

गद्यपद्यसंग्रहोनाम बालपाठः

तृतीयो भागः

भट्ट व्यूलरेण प्रणीतः

पंडितोपावहेन परशुरामसूनुना विष्णुशास्त्रिणा आङ्गलभाषया

विरचितया

तदन्तर्गतकठिनशब्दमालया व्याख्यया

समन्वितश्च.

स च

गुम्नापुरीवात्तिराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा प्रकाशितः

शकाब्दाः १८१०. ख्रिस्ताब्दाः १८८८.

मुल्यम् रूपकार्थम्.

TABLE OF CONTENTS.

	<i>Page.</i>
Nalopákhyána... ..	1
Das'arathapráṇatyága	96
Tales from the Panchatantra	107
A collection of S'lokas	122
Glossary	1-99

सूचीपत्रम् ॥

	पृष्ठ.
नलोपाख्यानम्	१
दशरथप्राणत्यागः	९७
पञ्चतन्त्रोदाहृतकथावली	१०९
श्लोकरत्नमाला	१२२
कठिनशब्दमालाया आङ्गलभाषया व्याख्या	1-96

॥ अथ नलोपाख्यानम् ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनमुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २ ॥
ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३ ॥
ईप्सितो नरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४ ॥
तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५ ॥
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६ ॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७ ॥

तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान्महायशः ॥ ८ ॥
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९ ॥
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥
 अथ तां वयसि प्राप्ते दामीनां समलंकृतम् ।
 शतं शतं सखीनां च पर्युपासच्छचीमिव ॥ ११ ॥
 तत्र स्म राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
 सखीमध्येनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १२ ॥
 न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
 मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाथवा श्रुता ॥ १३ ॥
 नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १४ ॥
 तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
 नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनःपुनः ॥ १५ ॥
 तयोरदृष्टकामोभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १६ ॥
 अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
 अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १७ ॥

स ददर्श ततो हंसाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।
 वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १८ ॥
 ततोन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।
 हन्तव्योस्मि न ते राजन्करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १९ ॥
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न मा मंस्यति कर्हिचिन् ॥ २० ॥
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २१ ॥
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान्गणान् ॥ २२ ॥
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखीगणावृता ।
 हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २३ ॥
 अथ हंसा विसृष्टुः सर्वतः प्रमदावने ।
 एकैकशस्तदा कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २४ ॥
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २५ ॥
 दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २६ ॥
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २७ ॥

वयं हि देवगन्धर्वमानुषोरगराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २८ ॥
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
 विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ २९ ॥
 एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशांपते ।
 अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नले वद ॥ ३० ॥
 तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशांपते ।
 पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३१ ॥

॥ इति नलोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
 ततः प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १ ॥
 ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
 बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २ ॥
 ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
 पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ तदृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥
 न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
 न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती पुनः ॥ ४ ॥

ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीजनः ।
 न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वरे ॥ ५ ॥
 तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्त्वां सुतां प्रति ॥ ६ ॥
 स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
 अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ७ ॥
 स संनिमन्त्रयामास महीपालान्विशंपतिः ।
 अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ८ ॥
 ध्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ ९ ॥
 हस्त्यश्वरथघोषेण पूरयन्तो वसुंधराम् ।
 विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ॥ १० ॥
 तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् ।
 यथार्हमकरोत्पूजां तेवसंस्तत्र पूजिताः ॥ ११ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ ।
 अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ १२ ॥
 नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ ।
 देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १३ ॥
 तावर्चयित्वा मघवा ततः कुशलमव्ययम् ।
 पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १४ ॥

॥ नारद उवाच ॥

आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतमीश्वर ।
लोके च मघवन्कृत्स्ने नृपाः कुशालिनो विभो ॥ १५ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १६ ॥
शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः ।
अयं लोकोक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक ॥ १७ ॥
क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।
आगच्छतो महीपालान्दयितानतिथीन्मम ॥ १८ ॥
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे मघवन्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ १९ ॥
विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ २० ॥
तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २१ ॥
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्तिस्म विशेषेण बलवृत्रनिपूदन ॥ २२ ॥

एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्रिकाः ।
 आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २३ ॥
 ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
 श्रुत्वैव चाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २४ ॥
 ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
 विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २५ ॥
 नलोपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २६ ॥
 अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
 साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २७ ॥
 तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
 तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २८ ॥
 ततोन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
 अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ २९ ॥
 भोभो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
 अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३० ॥

॥ इति नलोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
 अथैतान्परिप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १ ॥
 के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
 किं च तद्वो मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २ ॥
 एवमुक्ते नैषधेन मघवानभ्यभाषत ।
 अमरान्वै निबोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३ ॥
 अहमिन्द्रोयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
 शरीरान्तकरो नृणां यमोयमपि पार्थिव ॥ ४ ॥
 त्वं वै समागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
 लोकपाला महेन्द्राद्याः समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५ ॥
 प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६ ॥
 एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 एकार्थं समुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७ ॥
 कथं नु जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् ।
 परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमन्तु महेश्वराः ॥ ८ ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
 न करिष्यसि कस्माच्चं ब्रज नैषध माचिरम् ॥ ९ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
 सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १० ॥
 प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ ११ ॥
 ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।
 देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १२ ॥
 अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
 आक्षिपन्तीमिव प्रभां शशिनः स्वेन तेजसा ॥ १३ ॥
 तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
 सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास तदृच्छयम् ॥ १४ ॥
 ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
 आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १५ ॥
 प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
 न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥
 अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
 कोयं देवोऽथवा यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति ॥ १७ ॥
 न तास्तं शक्नुवन्तिस्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
 तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १८ ॥

अथैनं स्मयमानं तु स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
 दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९ ॥
 कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम तदृच्छयवर्धन ।
 प्राप्तोस्यमरवद्दीर ज्ञातुमिच्छामि तेनघ ॥ २० ॥
 कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
 सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तस्तु वैदभ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २२ ॥
 देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २३ ॥
 तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
 प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २४ ॥
 एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
 एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २५ ॥

॥ इति नलोपाख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
 प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १

अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वस्तु किञ्चन ।
 तत्सर्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २ ॥
 हंसानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव ।
 त्वत्कृते हि मया वीर राजानः मंनिपातिताः ॥ ३ ॥
 यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्याम्यसि मानद ।
 विपमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणान् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५ ॥
 येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
 न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६ ॥
 विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
 त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७ ॥
 विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्वजस्तथा ।
 भूषणानि च मुख्यानि देवान्प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ॥ ८ ॥
 य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः ।
 हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥ ९ ॥
 यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
 धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ॥ १० ॥
 धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
 महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥ ११ ॥

क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।

वरुणं लोकपालानां मुत्तद्द्व्ययमिदं शृणु ॥ १२ ॥

नैपधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोब्रवीत् ।

समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३ ॥

देवेभ्योहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।

वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥

तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।

दौत्येनागत्य कल्याणि कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १५ ॥

कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।

परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६ ॥

एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ।

एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ॥ १७ ॥

ततो बाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता ।

प्रत्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८ ॥

उपायोयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।

येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ १९ ॥

त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।

आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ २० ॥

ततोहं लोकपालानां संनिधौ त्वां नरेश्वर ।

वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥

एवमुक्तस्तु वैदभ्यां नलो राजा विशांपते ।

आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२ ॥

तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपाला महेश्वराः ।

दृष्ट्वा चैनं ततोऽष्टच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३ ॥

कच्चिदृष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।

किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेनघ ॥ २४ ॥

॥ नल उवाच ॥

भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।

प्रविष्टः सुमहाकक्षं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ २५ ॥

प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिदृष्टवान्नरः ॥

ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ २६ ॥

सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।

विस्मिताश्चाभवन्सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७ ॥

वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।

मामेव गतसंकल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८ ॥

अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।

त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयंवरः ॥ २९ ॥

तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध ।

एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३० ॥

एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।

मया शेषे प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१ ॥

॥ इति नलोपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

अथ काले शुभे प्राप्तं तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।

आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।

त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २ ॥

कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।

विविशुस्ते नृपा रङ्गं महार्सिहा इवाचलम् ॥ ३ ॥

तत्रासनेषु विविधेष्व्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।

सुरभिस्त्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४ ॥

तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।

आकारवन्तः सुश्लक्षणाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ५ ॥

सुकेशान्तानि चारूणि सुनासाक्षिभ्रुवाणि च ।

मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ६ ॥

दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ७ ॥
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 तत्रतत्रैव सक्ताभून् चचाल च पश्यताम् ॥ ८ ॥
 ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनथ ॥ ९ ॥
 तान्समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।
 संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ॥ १० ॥
 ययं हि ददृशे तेषां तंतं मेने नलं नृपम् ।
 सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भाविनी ॥ ११ ॥
 कथं हि देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।
 एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १२ ॥
 श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास भारत ।
 देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ॥ १३ ॥
 तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ।
 सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनःपुनः ॥ १४ ॥
 शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ।
 वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १५ ॥
 देवेभ्यः प्राञ्जलिभूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ।
 हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ॥ १६ ॥

पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ।

वचसा मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ॥ १७ ॥

तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ।

यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ॥ १८ ॥

तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ।

यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ॥ १९ ॥

तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ।

स्वं चैव रूपं कुर्वन्तु लोकपाला महेश्वराः ॥ २० ॥

यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।

निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ॥ २१ ॥

यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ।

सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ॥ २२ ॥

तृपितस्त्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ।

छायाद्वितीयो म्लानस्त्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ॥ २३ ॥

भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ।

सा समीक्ष्य तु तान्देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ॥ २४ ॥

नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ।

विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ॥ २५ ॥

स्कन्धदेशेऽजन्तस्य स्त्रजं परमशोभनाम् ।

वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २६ ॥

ततो हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः ।
 देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधुसाध्विति भारत ॥ २७ ॥
 विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशमद्भिर्नलं नृपम् ।
 दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनमुतो नृपः ॥ २८ ॥
 आश्वासयद्वरारोहां प्रवृष्टेनान्तरात्मना ।
 यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसंनिधौ ॥ २९ ॥
 तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेवं ते वचने रतम् ।
 यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिन्ने ॥ ३० ॥
 तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 दमयन्तीं तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३१ ॥
 तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
 तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३२ ॥
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 प्रवृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ३३ ॥
 प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
 नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३४ ॥
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३५ ॥
 यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
 अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३६ ॥

स्वजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ।
 वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३७ ॥
 पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ।
 दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ३८ ॥
 गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
 विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ३९ ॥
 उप्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः ।
 भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ॥ ४० ॥
 अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ।
 अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ४१ ॥
 ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
 अन्यैश्च बहुभिर्धोमान्क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४२ ॥
 पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
 दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४३ ॥
 जनयामास च नलो दमयन्त्यां महामनाः ।
 इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ४४ ॥
 एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
 ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४५ ॥

॥ इति नलोपाख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १ ॥
 अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
 द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ २ ॥
 ततोब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् ॥ ३ ॥
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निवृत्तः स स्वयंवरः ।
 वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः क्रोधसमन्वितः ।
 देवानामन्त्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५ ॥
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 तत्र तस्या भवेद्दयाय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६ ॥
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
 अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७ ॥
 का च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।
 यो वेदधर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥
 योधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान्
 नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९ ॥

यस्मिन्दाक्ष्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ १० ॥
 एवंप्रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ११ ॥
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले द्वदे ॥ १२ ॥
 ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
 संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १३ ॥
 भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४ ॥

॥ इति नलोपाख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १ ॥
 स नित्यमन्तरप्रेप्सुर्निषधेष्ववसाच्चिरम् ।
 अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २ ॥
 कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामास्तेस्म नैषधः ।
 अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३ ॥

स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४ ॥
 अक्षद्युते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५ ॥
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात् ॥ ६ ॥
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यवेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
 वैदम्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८ ॥
 तमक्षमदसंमत्तं सुत्तदां न तु कश्चन ।
 निवारणेभवच्छक्तो दीव्यमानमरिदमम् ॥ ९ ॥
 ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत ।
 राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ १० ॥
 ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ ११ ॥
 निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १२ ॥
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १३ ॥

राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १४ ॥
 तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं तथाविधम् ।
 आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ॥ १५ ॥
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
 नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १६ ॥
 तदा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १७ ॥

॥ इति नलोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुमत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १ ॥
 भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २ ॥
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च तद्वत्सर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 बृहत्सेनामातियशां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।
 हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४ ॥

बृहत्सेने ब्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
 आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ९ ॥
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा नलमाब्रजन् ॥ १० ॥
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
 न्यवेदयद्भीममुता न स तत्प्रत्यनन्दत ॥ ११ ॥
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
 दमयन्ती पुनर्वैश्वं व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ १२ ॥
 निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखा ।
 नलं च तद्वत्सर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ १३ ॥
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्णेयं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ १४ ॥
 बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १५ ॥
 वाष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयच्छुक्षणया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १६ ॥
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 यथायथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते ।
 तथातथास्य वै द्यूते भूयो रागोभिवर्धते ॥ १८ ॥

यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः ।
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १५ ॥
 सुदृढस्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
 ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६ ॥
 नूनं मन्ये न दोषोस्ति नैषधस्य महात्मनः ।
 यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७ ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
 न हि मे शुद्ध्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि ॥ १८ ॥
 नलस्य दयितानश्वान्योजयित्वा मनोजवान् ।
 इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १९ ॥
 मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।
 अश्वांश्चेमान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥ २० ॥
 दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वाष्णीयो नलसारथिः ।
 न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ २१ ॥
 तैः समेत्य विनिश्चित्य सोनुज्ञातो महीपते ।
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ॥ २२ ॥
 हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २३ ॥
 आमन्त्र्य भीमं राजानमार्त्तः शोचन्नलं नृपम् ।
 अटमानस्ततोयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २४ ॥

ऋतुपर्णं म राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।

भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २९

॥ इति नलोपाख्यानेष्टमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

ततस्तु याते वाष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।

पुष्करेण त्दतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किञ्चन ॥ १ ॥

त्दतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोब्रवीत् ।

द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोस्ति कस्तव ॥ २ ॥

शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यजितं मया ।

दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥

पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।

व्यदीर्यतेव त्ददयं न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ४ ॥

ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।

उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५ ॥

एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।

निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलं श्रियम् ॥ ६ ॥

दमयन्त्येकवस्त्राथ गच्छन्तं पृष्ठतोन्वगात् ।

स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोवसत् ॥ ७ ॥

पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।

नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्ब्रह्म्यतां मम ॥ ८ ॥

पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।

पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥

स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १० ॥

पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।

प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ॥ ११ ॥

क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेहनि ।

अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ १२ ॥

स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।

अस्ति भक्षो ममाद्यायं वमु चेदं भविष्यति ॥ १३ ॥

ततस्तान्परिधानेन वाससा म समावृणोत् ।

तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १४ ॥

उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।

दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १५ ॥

वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।

आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १६ ॥

तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।

पुण्यश्लोकस्तदा राजन्दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥

येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयान्वितः ॥ १८ ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
 त इमे शकुना भूत्वा वामोप्यपहरन्ति मे ॥ १९ ॥
 वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥
 एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१ ॥
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।
 आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २२ ॥
 एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोसलान् ।
 अतः परं च देशोयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥
 एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।
 उवाचासकृदात्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ॥ २४ ॥
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २५ ॥
 उद्वेजते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनःपुनः ॥ २६ ॥
 हृतराज्यं हतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुत्तृषान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ २७ ॥

श्रान्तस्य ते क्षुधार्त्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
 वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यहं क्लमम् ॥ २८ ॥
 न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
 औषधं सर्वदुःखेषु मत्पमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥

॥ नल उवाच ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमव्यमे ।
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नगस्यार्त्तस्य भेषजम् ॥ ३० ॥
 न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कमे ।
 त्यजेयमहमात्मानं न चैवं त्वामनिन्दिते ॥ ३१ ॥

॥ दमयन्त्युवाच ॥

यदि मा त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
 तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३२ ॥
 अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि ।
 चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३३ ॥
 पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
 अतो निमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरोपम ॥ ३४ ॥
 यदि चायमभिप्रायस्तव ज्ञातीन्ब्रजेदिति ।
 सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥

विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।

तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यासि नो गृहे ॥ ३६ ॥

॥ इति नलोपाख्याने नवमोऽध्यायः ॥

॥ नल उवाच ॥

यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।

न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १ ॥

कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।

परिच्युतो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनःपुनः ।

सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोर्धेन संवृताम् ॥ ३ ॥

तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां काञ्चिदुपेयतुः ॥ ४ ॥

तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।

वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५ ॥

स वै विवस्त्रो विकटो मलिनः पाङ्गुगुण्ठितः ।

दमयन्त्या सह श्रान्तः सुप्वाप धरणीतले ॥ ६ ॥

दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।

सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७ ॥

मुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशांपते ।

शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८ ॥

स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।

वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९ ॥

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।

किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १० ॥

मामियं ह्यनुरक्तैव दुःखमाप्नोति मत्कृते ।

मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११ ॥

मयि निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ।

उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२ ॥

स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनःपुनः ।

उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥ १३ ॥

न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितुं पथि ।

यशस्विनी भहाभागा मद्रक्तेयं पतिव्रता ॥ १४ ॥

एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।

कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १५ ॥

सौवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।

चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥ १६ ॥

कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
 विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १७ ॥
 परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
 आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १८ ॥
 तेनार्धं वाससश्छिन्त्वा निवस्य च परंतपः ।
 सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ १९ ॥
 ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
 दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निपधाधिपः ॥ २० ॥
 यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
 सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २१ ॥
 इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
 उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २२ ॥
 कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
 चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २३ ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्रणौ ।
 रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 कलिनापहतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५ ॥
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
 आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥ २६ ॥

द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
 दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥ २७ ॥
 अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 सुप्तामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥ २८ ॥
 नष्टात्मा कलिना स्पष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
 जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २९ ॥

॥ इति नलोपाख्याने दशमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्लमा ।
 अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १ ॥
 अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।
 प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २ ॥
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्कि जहासि माम् ।
 हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ३ ॥
 ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
 कथमुक्त्वा तथासत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४ ॥
 कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षां भार्यामनुव्रताम् ।
 विशेषतो नपकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥

शक्यसे ता गिरः सम्यक्कर्तुं मयि नरेश्वर ।
 यास्तेषां लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥
 नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।
 यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७ ॥
 पर्याप्तः परिहासोयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
 भीताहमतिदुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८ ॥
 दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोसि नैषध ।
 आचार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ९ ॥
 नृशंसं बत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
 विलपन्तीं समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १० ॥
 न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन ।
 कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ११ ॥
 कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ।
 सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ १२ ॥
 ततः सा तीव्रशोकार्त्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
 इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १३ ॥
 मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
 मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४ ॥
 अतीव शोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य दुःखिता ।
 उवाच भैमी निःश्वस्य रुदत्यथ पतिव्रता ॥ १५ ॥

यस्याभिशापाद्दुःखात्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।

तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥

अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।

तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वमुखजीविकाम् ॥ १७ ॥

एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।

हाहा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १८ ॥

तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।

करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥

सहस्राभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्तिनीम् ।

जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २० ॥

सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिहृता ।

नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २१ ॥

हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।

ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २२ ॥

कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध ।

शापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥ २३ ॥

श्रान्तस्य ते क्षुधार्त्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।

कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेनघ ॥ २४ ॥

ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।

आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २५ ॥

मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ।
 निर्विचष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २६ ॥
 मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
 समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २७ ॥
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
 कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनि ॥ २८ ॥
 दमयन्ती तथानेन पृच्छचमाना विशांपते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेस्य भारत ॥ २९ ॥
 तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३० ॥
 अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिवान् ॥ ३१ ॥
 तामेवं श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।
 सान्त्वयामास कामार्त्तस्तदब्रुव्यत भाविनी ॥ ३२ ॥
 दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ॥ ३३ ॥
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३४ ॥
 दमयन्ती तु दुःखार्त्ता पतिराज्यविनाशिता ।
 अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषान्विता ॥ ३५ ॥

यथाहं नैषधादन्यं मनमापि न चिन्तये ।

तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३६ ॥

उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।

व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३७ ॥

॥ इति नलोपाख्याने एकादशोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।

वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १ ॥

सिंहद्वीपिरुरुव्याघ्रमहिषर्क्षगणैर्युतम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २ ॥

जम्बवाम्रलोध्रखदिरशालवेत्रसमाकुलम् ।

पद्मकामलकल्लक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ३ ॥

नानाधातुशतैर्नद्धान्विविधानपि चाचलान् ।

मरितो निर्झरांश्चैव दददर्शद्रुतदर्शनान् ॥ ४ ॥

यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।

महिषांश्च वराहांश्च ऋक्षांश्च वनपन्नगान् ॥ ५ ॥

तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता ।

नाविभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ॥ ६ ॥

दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ।

विदर्भतनया राजन्विललाप मुदुःखिता ॥ ७ ॥

व्यूढोरस्क महाबाहो नैषधानां जनाधिप ।

क्व नु राजन्गतोसीह त्यक्त्वा मां विजने वने ॥ ८ ॥

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ ९ ॥

यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाद्युते ।

स्मर्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १० ॥

यच्चोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।

मत्समक्षं यदुक्तं च तदवेक्षितुमर्हसि ॥ ११ ॥

हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानव ।

अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १२ ॥

भक्षयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।

अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ १३ ॥

न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियास्तीत्यब्रवीः सदा ।

तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ १४ ॥

उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।

ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १५ ॥

यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।

न मानयसि मामार्य रुदतीमरिकर्षण ॥ १६ ॥

महाराज महारण्ये अहमेकाकिनी सती ।

दमयन्त्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १७ ॥

कुलशीलोपमंपन्न चारुसर्वाङ्गदर्शन ।

नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ॥ १८ ॥

वने चास्मिन्महावोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ।

शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ॥ १९ ॥

कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्षिता ।

कच्चिदृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ २० ॥

यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।

अयं स इति कस्याद्य श्रोण्यामि मधुरां गिरम् ॥ २१ ॥

अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।

शार्दूलोभिमुखोभ्येति ब्रजाम्येनमशङ्किता ॥ २२ ॥

भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।

विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ २३ ॥

पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्षिताम् ।

आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ २४ ॥

अथवा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि ।

मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्विमोचय ॥ २५ ॥

श्रुत्वारण्ये विलपितं ममैष मृगराट् स्वयम् ।

यात्येतां मृष्टसलिलामापगां सागरंगमाम् ॥ २६ ॥

इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।

विराजद्भिर्दिविस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोहरैः ॥ २७ ॥

अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ।

गिरिराजमिमं तावत्प्रच्छामि नृपतिं प्रति ॥ २८ ॥

भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।

शरण्य बहुकल्याण नमस्तेस्तु महीधर ॥ २९ ॥

प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।

राज्ञः स्तुषां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ३० ॥

विदर्भराजाधिपतिः पिता मम महारथः ।

भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ३१ ॥

राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।

आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वाञ्चितेक्षणः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।

शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ३३ ॥

सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।

तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ३४ ॥

निषधेषु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः ।

गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ३५ ॥

क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ।

नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोग्रिमान् ।
 यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ॥ ३७ ॥
 तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ।
 अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ ३८ ॥
 खमुल्लिखद्विरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
 कच्चिदृष्टोचलश्रेष्ठ वनेस्मिन्दारुणे नलः ॥ ३९ ॥
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
 निषधानामधिपतिः कच्चिदृष्टस्त्वया नलः ॥ ४० ॥
 किं मां विलपन्तीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विद्वलाम् ।
 गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥ ४१ ॥
 कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।
 श्रोण्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ ४२ ॥
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ४३ ॥
 सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ ४४ ॥
 वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ४५ ॥
 तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ।
 वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ॥ ४६ ॥

सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनमुतप्रिया ।
 योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी ॥ ४७ ॥
 साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥ ४८ ॥
 पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आस्यतामित्यथोत्तुस्ते ब्रूहि किं करवामहै ॥ ४९ ॥
 तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
 तपस्यग्निषु कुशलं स्वधर्मचरणेषु च ॥ ५० ॥
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनि ।
 ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ५१ ॥
 दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ५२ ॥
 अस्थारण्यस्य देवी त्वमुताहोस्य महीभृतः ।
 अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ५३ ॥
 साद्वीक्ष्योत्तानृपीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ५४ ॥
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ५५ ॥
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महोपतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ५६ ॥

निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः ।

वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशांपतिः ॥ ९७ ॥

देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ९८ ॥

स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्मभिः ।

आहूय देवने जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ९९ ॥

तस्य मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ।

दमयन्तीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ १०० ॥

सा वनानि गिरींश्चैव विचरामीह दुःखिता ।

अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ॥ १०१ ॥

कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।

भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ १०२ ॥

यत्कृतेहमिदं दुर्गं प्रपन्ना भृशदारुणम् ।

वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ १०३ ॥

यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।

आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥ १०४ ॥

को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।

कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ १०५ ॥

तथा विलपन्तीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।

दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः ॥ १०६ ॥

उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
 वयं पश्यामस्तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ६७ ॥
 निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ।
 भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ६८ ॥
 विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 तदेव नगरं भूयः प्रशासतमरिन्दमम् ॥ ६९ ॥
 द्विषतां भयकर्तारं मुत्तृदां शोकनाशनम् ।
 पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ७० ॥
 एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
 तापसान्तर्हिताः सर्वे साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥ ७१ ॥
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ।
 दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा ॥ ७२ ॥
 किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोयं विधिरिहाभवत् ।
 क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् ॥ ७३ ॥
 ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ७४ ॥
 सा गत्वाथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
 विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥ ७५ ॥
 अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
 आपीडैर्बहभिर्भाति श्रीमान्पर्वतराडिव ॥ ७६ ॥

वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवानृपम् ।
 नलं नामारिमर्दनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ॥ ७७ ॥
 एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ ७८ ॥
 यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाशनः ॥ ७९ ॥
 एवं साशोकवृक्षं तमार्त्ता वै परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ ८० ॥
 सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकांश्च पर्वतान् रम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ ८१ ॥
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ८२ ॥
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नमलिलां शुभाम् ।
 मुशान्ततोयां विस्तीर्णां द्विदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ ८३ ॥
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ ८४ ॥
 उन्मत्तरूपा शोकार्त्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ८५ ॥
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुर्बुधः ।
 केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र प्रचुक्रुशुः ॥ ८६ ॥

प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे ।
 अकुर्वत दयां केचित्प्रच्छुश्चापि भारत ॥ ८७ ॥
 कामि कस्यामि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
 त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कञ्चिन्वममि मानुषी ॥ ८८ ॥
 यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोमि मुराङ्गना ।
 सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ ८९ ॥
 यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ ९० ॥
 प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यमनपीडिता ।
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये तत्र केचन ॥ ९१ ॥
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपस्तुषां राजभार्या भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ९२ ॥
 विदर्भराप्सम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ ९३ ॥
 यदि जानीथ नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पुरुषशार्दूलमभिन्नगणसूदनम् ॥ ९४ ॥
 तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्बचः ॥ ९५ ॥
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिन्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ ९६ ॥

कुञ्जरद्वीपिर्माहं पश्यादूलक्षमृगानां प ।
 पश्याम्यस्मिन् वने कृत्स्ने ह्यमनुप्यनिषेविते ॥ ९७ ॥
 ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने ।
 तथा नो यक्षराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ ९८ ॥
 साब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
 क्व नु यास्यति सार्थोयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ९९ ॥

॥ सार्थवाह उवाच ॥

सार्थोयं चेदिराजस्य सुवाहोः सत्यदर्शिनः ।
 क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १०० ॥
 ॥ इति नलोपाख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

मा तच्छृत्वा न वद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
 जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥
 अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
 तडागं ददृशू रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ॥ २ ॥
 बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ।
 निर्मलस्वादुसलिलं मनोहारि मुशीतलम् ॥ ३ ॥

सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ।
 संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 उवास सार्थः स महान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ।
 अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ॥ ५ ॥
 सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
 पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्त्रवणाविलाम् ॥ ६ ॥
 ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ७ ॥
 तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोभवत् ।
 नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ॥ ८ ॥
 मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
 ते तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ ९ ॥
 हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
 वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोभवन् ॥ १० ॥
 निहतोष्ट्राश्च बहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
 भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ ११ ॥
 घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
 वृक्षेष्वारुह्य संरब्धाः पतिता विषमेषु च ॥ १२ ॥
 एवंप्रकारैर्बहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
 राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १३ ॥

आथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।

देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्ते वैशसं कृतम् ॥ १४ ॥

भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च नराधिप ।

अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ॥ १५ ॥

योपि मे निर्जनेरण्ये संप्राप्तोयं जनार्णवः ।

स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तत् ॥ १६ ॥

नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ।

यन्नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ १७ ॥

न ह्यदैवं कृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ।

न च मे बालभावेपि किञ्चित्पापकृतं कृतम् ॥ १८ ॥

मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ।

प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ॥ १९ ॥

एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना ।

आगच्छद्वाजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारदी ॥ २० ॥

गच्छन्ती साचिराद्वाला पुरमासादयन्महत् ।

सायाद्वे चेदिराजस्य मुवाहोः सत्यदर्शिनः ॥ २१ ॥

तां विद्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ।

उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ २२ ॥

प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।

अनुजग्मुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ २३ ॥

तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ।
 धात्रीमुवाच गच्छैनामानयेह ममान्तिकम् ॥ २४ ॥
 जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ।
 तादृश्रूपं च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ॥ २५ ॥
 सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
 आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमष्टच्छत ॥ २६ ॥
 एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ।
 भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ २७ ॥
 न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
 असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ॥ २८ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
 मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ २९ ॥
 सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिप्यां कामवासिनीम् ।
 फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ ३० ॥
 असङ्ख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
 भक्ताहमपि तं वीरं छायेवानुगता पथि ॥ ३१ ॥
 तस्य दैवात्प्रसङ्गोभूदतिमात्रं स्म देवने ।
 द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान् ॥ ३२ ॥

तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विद्वलम् !

आश्वासयन्ती भर्तारमहमप्यगमं वनम् ॥ ३३ ॥

स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।

क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ ३४ ॥

तमेकवसना नग्नमुन्मत्तवदचेतनम् ।

अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशास्तदा ॥ ३५ ॥

ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य स क्वचित् ।

वाससोर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ३६ ॥

तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ।

न विन्दाभ्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ॥ ३७ ॥

तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।

राजमाताब्रवीदार्त्ता भैमीमार्त्ततरा स्वयम् ॥ ३८ ॥

वमस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।

मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ३९ ॥

अपिवा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।

इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ४० ॥

राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोब्रवीत् ।

समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ४१ ॥

उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।

न चाहं पुरुषानन्यान्प्रभाषेयं कथंचन ॥ ४२ ॥

प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्विष्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
 भर्तुरन्वेपणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥ ४३ ॥
 यद्येवमिह कर्तव्यं वत्स्याम्यहमसंशयम् ।
 अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ४४ ॥
 तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
 सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ४५ ॥
 एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशांपते ।
 उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ४६ ॥
 सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपाणिम् ।
 वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ॥ ४७ ॥
 ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।
 दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ॥ ४८ ॥

॥ इति नलोपाख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशांपते ।
 ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १ ॥
 तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
 अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २ ॥

मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्रेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३ ॥
 स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच मां विद्धि राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४ ॥
 मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः स महातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शक्तोस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥
 तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् ।
 इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतान् ॥ ६ ॥
 तस्य शापान्न शक्तोस्मि पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्वातुमर्हति मां भवान् ॥ ७ ॥
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८ ॥
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायद्देशं दावविवर्जितम् ॥ ९ ॥
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्स्वष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोब्रवीत् ॥ १० ॥
 पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ।
 तत्र तेहं माहाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ११ ॥
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ॥

स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ १३ ॥
 ततः ककोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति ॥ १४ ॥
 यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
 विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५ ॥
 विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावच्चां न विमोक्ष्यति ।
 तावच्चयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ ॥
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।
 क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोपि वा ।
 ब्रह्मर्षिभ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८ ॥
 राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९ ॥
 गच्छ राजन्निःसूतो बाहुकोहमिति ब्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ॥ २० ॥
 स तेक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २१ ॥
 भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
 समेप्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ २२ ॥

स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
 संस्मर्तव्यस्तदा तेहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २३ ॥
 अनेन वाससा छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २४ ॥
 एवं नलं च संदिश्य वामो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २५ ॥

॥ इति नलोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेहानि ॥ १ ॥
 स राजानमुपातिष्ठद्वाहुकोहमिति ब्रुवन् ।
 अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २ ॥
 अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३ ॥
 यानि शिल्पानि लोकेस्मिन्यच्चैवान्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४ ॥

॥ ऋतुपर्ण उवाच ॥

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्ध्रियते मे विशेषतः ॥ ५ ॥
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
 भवेयुरश्वाध्यक्षोसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६ ॥
 त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वाष्ण्यजीवलौ ।
 एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाष्ण्यजीवलः ॥ ८ ॥
 स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
 सायंसायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९ ॥
 क्व नु सा क्षुत्पिपासार्त्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
 स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वासाद्योपतिष्ठति ॥ १० ॥
 एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोब्रवीत् ।
 कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११ ॥
 तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
 आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं वचः ॥ १२ ॥

स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३ ॥
 दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ॥ १४ ॥
 स विभ्रमन्महीं सर्वा क्वचिदासाद्य किञ्चन ।
 वसत्यनर्हस्तदुःखं पुनरेवानुसंस्मरन् ॥ १५ ॥
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
 त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १६ ॥
 एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥ १७ ॥
 इत्येवं नैपधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
 अज्ञातवासं न्यवसद्वाज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १८ ॥

॥ इति नलोपाख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेप्यतां गते ।
 द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥
 संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।
 मृगयध्वं नलं यूयं दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २ ॥

गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानगिष्यति ।
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ ३ ॥
 न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोपि वा ।
 ज्ञातमात्रेपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥ ४ ॥
 इयुक्तास्ते ययुर्दृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ।
 नैव क्वापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ५ ॥
 ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ ६ ॥
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ।
 मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ॥ ७ ॥
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ८ ॥

॥ सुदेव उवाच ॥

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ ९ ॥
 पूर्णचन्द्रनिभां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १० ॥
 पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ ११ ॥

िवध्वस्तपणकमलां विव्रासितविहगमाम् ।

हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १२ ॥

रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।

चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ १३ ॥

कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।

देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १४ ॥

भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।

एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ १५ ॥

दुष्करं कुरुतेत्यन्तं हीनो यदनया नलः ।

धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ १६ ॥

इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।

मुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ १७ ॥

कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।

भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ १८ ॥

अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेप्स्यति ।

राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीम् ॥ १९ ॥

तुल्यशीलवयoyुक्तां तुल्याभिजनसंवृताम् ।

नैषधोर्हति वैदर्भी तं चेयमसितेक्षणा ॥ २० ॥

युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।

समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ २१ ॥

अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।

अदृष्टपूर्वा दुःखस्य दुःखार्त्ता ध्यानतत्पराम् ॥ २२ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।

उपागम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोब्रवीत् ॥ २३ ॥

अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा ।

भीमस्य वचनाद्वाज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २४ ॥

कुशली ते पिता राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते ।

आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ ॥ २५ ॥

त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ।

अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ २६ ॥

अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।

पर्यपृच्छत तान्सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ २७ ॥

रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्षिता ।

दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ २८ ॥

ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा मुनन्दा शोककर्षिताम् ।

सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ २९ ॥

जनित्र्याः कथयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।

ब्राह्मणेन सहागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ३१ ॥
 ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशांपते ।
 पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी ॥ ३२ ॥
 कथं च भ्रष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
 त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ३३ ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ।
 तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ३४ ॥
 एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
 सुखोपविष्ट आचष्टे दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३५ ॥

॥ इति नलोपाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥

॥ सुदेव उवाच ॥

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महाद्युतिः ।
 सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १ ॥
 राजा तु नैपधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
 भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २ ॥
 स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ।
 दमयन्त्या गतः सार्धं न प्राज्ञायत कर्हिचित् ॥ ३ ॥

ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमाम् ।
 सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४ ॥
 अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिष्टुरुत्तमः ।
 श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोन्तर्हितो मया ॥ ५ ॥
 मलेन संवृतो ह्यस्याश्छन्नेभ्रेणैव चन्द्रमाः ।
 चिह्नभूतो विभृत्यर्थमयं धात्रा विनिर्भितः ॥ ६ ॥
 न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
 असंस्कृतमभिव्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥ ७ ॥
 अनेन वपुषा बाला पिष्टुनानेन सूचिता ।
 लक्षितेयं मया देवी निभृतोग्निरिवोष्मणा ॥ ८ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते ।
 सुनन्दा शोधयामास पिष्टुप्रच्छादनं मलम् ॥ ९ ॥
 स मलेनापकृष्टेन पिष्टुस्तस्या व्यरोचत ।
 दमयन्त्यास्तदा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ १० ॥
 पिष्टुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
 रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ॥ ११ ॥
 उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ।
 भगिन्या दुहिता मेसि पिष्टुनानेन सूचिता ॥ १२ ॥

अहं च तव माता च राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १३ ॥
 भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
 त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १४ ॥
 यथैव ते पितुर्गृहे तथैव मम भाविनि ।
 यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १५ ॥
 तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशांपते ।
 प्रणम्य मातृर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युपिता त्वयि ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १७ ॥
 सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
 चिरविप्रोपितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १८ ॥
 दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
 पित्रा विहीनौ शोकात्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ १९ ॥
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
 विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २० ॥
 बाढमित्येव तामुक्त्वा दृष्टा मातृष्वसा नृप ।
 गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २१ ॥
 प्रास्थापयद्वाजमाता श्रीमतीं नरवाहिना ।
 यानेन भरतश्रेष्ठ ह्यन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २२ ॥

ततः सा न चिरादेव विदर्भानगमत्पुनः ।
 तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २३ ॥
 सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरं चोभौ सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २४ ॥
 देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
 परेण विधिना देवी दमयन्ती विशांपते ॥ २५ ॥
 अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २६ ॥
 सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भाविनी ।
 विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥

॥ दमयन्त्युवाच ॥

मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
 नरवीरस्य चैतस्य नलस्यानयने यत ॥ २८ ॥
 दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
 बाष्पेणापिहिता राजन्नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ २९ ॥
 तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
 हाहाभूतमतीवासीद्गृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३० ॥
 ततो भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् ।
 दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ३१ ॥
 अपकृप्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप ।
 प्रयतन्तु तव प्रेप्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३२ ॥

तथा प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
 प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३३ ॥
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ।
 दमयन्तीमथो सृत्वा प्रस्थिताः स्मेत्यथाब्रुवन् ॥ ३४ ॥
 अथ तानब्रवीद्वैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
 ब्रूयास्त जनसंमत्सु तत्रतत्र पुनःपुनः ॥ ३५ ॥
 क्व नु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने मुत्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३६ ॥
 सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ ३७ ॥
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ३८ ॥
 एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ ३९ ॥
 एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
 स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व च वर्तते ॥ ४० ॥
 यश्चैवं वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
 तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ ४१ ॥
 यथा च वो न जानीयाद्ब्रुवतो मम शासनात् ।
 पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ ४२ ॥

यदि वासौ समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।
 यदि वाप्यर्थकामः स्याज्ज्ञेयं तस्य चिकीर्षितम् ॥ ४३ ॥
 एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशः ।
 नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ ४४ ॥
 ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्वोषांस्तथाश्रमान् ।
 अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ ४५ ॥
 तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्रतत्र विशांपते ।
 श्रावयांचक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ ४६ ॥

॥ इति नलोपाख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
 प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 नैषधं मृगयाणेन दमयन्ति मया नलम् ।
 अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गासुरिरुपस्थितः ॥ २ ॥
 श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
 ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३ ॥
 तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिद्धतुपर्णो नराधिपः ।
 न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४ ॥

अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
 ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५ ॥
 सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
 शीघ्रयानेषु कुशलो मिष्टकर्ता च भोजने ॥ ६ ॥
 स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनःपुनः ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥
 वैपम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ ८ ॥
 रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ ९ ॥
 विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टमुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ १० ॥
 प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्द्वितवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोहमिहागतः ।
 श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १२ ॥
 एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशांपते ।
 दमयन्ती रहोभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥
 अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथंचन ।
 त्वत्संनिधौ नियोक्ष्येहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १४ ॥

यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतिम् ।
 तथा त्वया प्रयत्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १५ ॥
 यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
 तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ॥ १६ ॥
 विश्रान्तं तु ततः पश्चात्पर्णादिं द्विजसत्तमम् ।
 अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भाविनी ॥ १७ ॥

॥ दमयन्त्युवाच ॥

त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ।
 यद्गत्राहं समेप्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ १८ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

स एवमुक्तोथाश्वास्य आशीर्वादैः समङ्गलैः ।
 गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥ १९ ॥
 ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 अब्रवीत्संनिधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २० ॥
 गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
 ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २१ ॥
 आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २२ ॥

तथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ।
 यदि संभावनीयस्ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ॥ २३ ॥
 सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
 न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवति वा न वा ॥ २४ ॥
 एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
 ऋतुपर्ण महाराज मुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २५ ॥

॥ इति नलोपाख्यानेष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

श्रुत्वा वचः मुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 मान्त्वयञ्छ्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥
 विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 एकाद्वा हयतत्त्वज्ञ मन्यमे यदि बाहुक ॥ २ ॥
 एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
 व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥
 दमयन्ती वदेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
 अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४ ॥
 नृशंसं बत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
 मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ ५ ॥

स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
 स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्रतसौहृदा ॥ ६ ॥
 मम शोकेन संविग्रा नैराश्यात्तनुमध्यमा ।
 नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्मापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
 यदत्र सत्यं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
 ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्यं च करोम्यहम् ॥ ८ ॥
 इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।
 कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ९ ॥
 प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ।
 एकाह्ना पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ १० ॥
 ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
 अश्वशालामुपागम्य भाङ्गामुरिनृपाज्ञया ॥ ११ ॥
 स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
 अध्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ १२ ॥
 तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
 वर्जितांल्लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून् ॥ १३ ॥
 दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किञ्चित्कोपसमन्वितः ।
 किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या न ते वयम् ॥ १४ ॥
 कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।
 महदध्वानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशैः ॥ १५ ॥

॥ बाहुक उवाच ॥

एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
यानन्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि तान्योजयामि ते ॥ १६ ॥

॥ ऋतुपर्ण उवाच ॥

त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक ।
यान्मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १७ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
योजयामास कुशलो जवयुक्तान्स्थे नलः ॥ १८ ॥
ततो युक्तं रथं राजा समारोहच्वरान्वितः ।
अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ १९ ॥
ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते ।
सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २० ॥
रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
सूतमारोप्य वाष्णेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २१ ॥
ते नोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः ।
समुत्पेतुरथाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २२ ॥

तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २३ ॥
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
 वाष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २४ ॥
 किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
 तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २५ ॥
 उताहोस्विद्रवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
 तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २६ ॥
 अपि चेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ।
 भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ॥ २७ ॥
 एवं विचार्य बहुशो वाष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ २८ ॥
 ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
 परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ २९ ॥

॥ इति नलोपाख्याने एकोनविंशोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गामुरिर्नृपः ।
 उत्तरीयमधोपश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ १ ॥

ततः स त्वरमाणस्तु पट निपतिते तदा ।
 ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ २ ॥
 नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
 योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ३ ॥
 एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः ।
 आससाद वने राजन्फलवन्तं बिभीतकम् ॥ ४ ॥
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ५ ॥
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ६ ॥
 वृक्षेस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ७ ॥
 ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्षण ॥ ८ ॥
 प्रत्यक्षं ते महाराज शातयिष्ये बिभीतकम् ।
 अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं तवेति च ॥ ९ ॥
 संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
 मुहूर्तमपि वाष्णीयो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ १० ॥
 तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।
 बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समारिथतः ॥ ११ ॥

प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान् ।

एष याति शिवः पन्था याहि वाष्णेयसारथिः ॥ १२ ॥

अब्रवीद्धतुपर्णस्तु सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।

त्वमेव यन्ता नान्योस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १३ ॥

त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्हयकोविद ।

शरणं त्वां प्रपन्नोस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हमि ॥ १४ ॥

कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।

विदर्भान्यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितासि मे ॥ १५ ॥

अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् ।

ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम ॥ १६ ॥

अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।

सोवतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ १७ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।

गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ १८ ॥

अत्यद्भुतामिदं राजन्दष्टवानस्मि ते बलम् ।

श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ १९ ॥

तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृपः ।

विद्वच्चक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २० ॥

बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
 मत्तोपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हयज्ञानस्य लोभाच्च तथेत्येवाब्रवीद्वचः ॥ २२ ॥
 यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेश्वहृदयं त्वयि तिष्ठति बाहुक ॥ २३ ॥
 तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरानिःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्मततमुद्रमन् ॥ २४ ॥
 ततो विषविमुक्तात्मा स्वं रूपमकरोत्कलिः ।
 तं शत्रुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ २५ ॥
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ २६ ॥
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माशपत्पुरा ।
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोहं भृशपीडितः ॥ २७ ॥
 अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विप्रेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ २८ ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोस्मि शृणु चेदं वचो मम ।
 ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ २९ ॥
 मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्विष्यति ।
 भयार्त्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ॥ ३० ॥

एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।
 कलिस्त्वन्येन नादृश्यत्कथयन्नैषधेन वै ॥ ३१ ॥
 ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।
 रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ३२ ॥
 हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनःपुनः ।
 नलः संनोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३३ ॥
 विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः ।
 नले तु समातिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहम् ॥ ३४ ॥
 ततो गतज्वरो राजा नलोभूत्पृथिवीपतिः ।
 विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः ॥ ३५ ॥

॥ इति नलोपाख्याने विंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ।
 ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥
 स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।
 नादयन् रथघोषेण सर्वाः सविदिशो दिशः ॥ २ ॥
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा तु समदृष्यन्ते पुरेव नलसंनिधौ ॥ ३ ॥

दमयन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४ ॥
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
 सदृशं हयनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५ ॥
 प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
 हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ॥ ६ ॥
 ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
 प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ ७ ॥

॥ दमयन्त्युवाच ॥

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
 ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८ ॥
 अद्य चन्द्राभवक्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
 असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ ९ ॥
 यदि चैतस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
 प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयम् ॥ १० ॥
 यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
 अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ११ ॥
 न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यपकारताम् ।
 न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि कदाचन ॥ १२ ॥

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च दाता चाभ्यधिको नृपः ।
 रहोनीचानुवर्ती च छीवन्मम नैषधः ॥ १३ ॥
 गुणास्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
 हृदयं दीर्यत इदं शोकत्प्रियविनाकृतम् ॥ १४ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

एवं विवृण्वन् सा नष्टमज्ञैव भारत ।
 आरुरोह महद्वैष्णवं पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ १५ ॥
 ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
 ऋतुपर्णं महीपालं सहवाष्णेयबाहुकम् ॥ १६ ॥
 ततोवतीर्य वाष्णेयो बाहुकश्च रथात्तमात् ।
 हयांस्तानवमुच्यथा स्थापयामास वै रथम् ॥ १७ ॥
 मोवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।
 उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १८ ॥
 तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
 अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥ १९ ॥
 ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
 राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ॥ २० ॥
 स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 किं कार्यं स्वागतं तेस्तु राज्ञा घृष्टः स भारत ॥ २१ ॥

ततो विगणयन् राजा मनसा कोसलाधिपः ।
 आगतोस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २२ ॥
 राजापि च स्मयन्भीमो मनसा समचिन्तयत् ।
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ २३ ॥
 नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
 विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोसीति पुनःपुनः ॥ २४ ॥
 स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
 राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ २५ ॥
 ऋतुपर्णे गते राजन्वाष्णीयसहिते नृपे ।
 बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ २६ ॥
 स मोचयित्वा तानश्वानुपचर्य च शास्त्रतः ।
 स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २७ ॥
 दमयन्ती तु शोकात्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वाष्णीयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ २८ ॥
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैप रथनिस्वनः ।
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ २९ ॥
 वाष्णीयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३० ॥
 अहोस्विदृतुपर्णोपि यथा राजा नलस्तथा ।
 तथायं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ३१ ॥

एवं सा तर्कायित्वा तु दमयन्ती विशांपते ।

दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभा ॥ ३२ ॥

॥ इति नलोपाख्याने एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ दमयन्त्युवाच ॥

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।

उपविष्टो रथोपस्थे विरुतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १ ॥

अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।

प्रच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २ ॥

अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।

यथा च मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३ ॥

ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादिवचनं यथा ।

प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।

दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्युपैक्षत ॥ ५ ॥

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।

दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६ ॥

कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७ ॥

॥ बाहुक उवाच ॥

श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसल्येन महात्मना ।
द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ॥ ८ ॥
श्रुत्वैतत्प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
हयैर्वातजैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९ ॥

॥ केशिन्युवाच ॥

अथ योसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।
त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १० ॥

॥ बाहुक उवाच ॥

पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वाष्णेय इति विश्रुतः ।
स नलं प्रदुते भद्रे भाङ्गासुरिमुपस्थितः ॥ ११ ॥
अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः ।
ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२ ॥

॥ केशिन्युवाच ॥

अथ जानाति वाष्णेयः क्व नु राजा नलो गतः ।
कथं च त्वयि चैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३ ॥

॥ बाहुक उवाच ॥

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४ ॥
न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
गूढश्चरति लोकेस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५ ॥
आत्मैव तु नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलः शंसति कर्हिचित् ॥ १६ ॥

॥ केशिन्युवाच ॥

योसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।
इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनःपुनः ॥ १७ ॥
क्व नु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८ ॥
सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १९ ॥

तस्या रुदन्त्याः सततं तन शाकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २० ॥
 एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
 यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २१ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
 हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २२ ॥
 स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
 बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ २४ ॥
 रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ २५ ॥
 विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २६ ॥
 प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७ ॥
 एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःखितः ।
 न बाष्पमशक्तसोढुं प्ररुरोदाथ भारत ॥ २८ ॥

ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥ २९ ॥

॥ इति नलोपाख्याने द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
तत्र संचेष्टमानस्य लक्षयन्ती विचेष्टितम् । २ ॥
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोग्निरपि केशिनि ।
याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ॥ ३ ॥
निमित्तं तत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।
यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ४ ॥
दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ।
निशम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ५ ॥
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ६ ॥

॥ केशिन्युवाच ॥

दृढं शुच्युपचारोसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
 दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ७ ॥
 ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ।
 तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथामुखम् ॥ ८ ॥
 ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
 प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवम् ॥ ९ ॥
 तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ।
 ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवाभवंस्ततः ॥ १० ॥
 ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
 तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ ११ ॥
 अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १२ ॥
 अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
 यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ॥ १३ ॥
 अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ।
 यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ॥ १४ ॥
 मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ।
 भूय एव सुगन्धीनि दृषितानि भवन्ति हि ॥ १५ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
 अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिमूचितम् ॥ १६ ॥
 सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
 केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १७ ॥
 पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
 महानसाशृतं मांसं समादायैहि भाविनि ॥ १८ ॥
 सा गत्वा बाहुकस्याग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
 दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ १९ ॥
 सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
 प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्बृशदुःखिता ॥ २० ॥
 वैक्लव्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च सुग्वं ततः ।
 मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २१ ॥
 इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।
 अभिसृत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् ॥ २२ ॥
 बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
 भृशं दुःखपरीतात्मा सुस्वरं प्ररुरोद ह ॥ २३ ॥
 नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

इदं सुसदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।

अतो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २५ ॥

बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।

वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे यथासुखम् ॥ २६ ॥

॥ इति नलोपाख्याने त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।

आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १ ॥

दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।

मातुः सकाशं दुःस्वार्त्ता नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ २ ॥

परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।

रूपं मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥

स वा प्रवेश्यतां मातर्मा वानुज्ञातुमर्हसि ।

विदितं वाथवा ज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४ ॥

एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।

दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५ ॥

सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।

नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६ ॥

तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
 आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७ ॥
 तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
 तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ८ ॥
 ततः काषायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
 दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुकः ।
 सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ १० ॥
 अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
 अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ ११ ॥
 किं नु तस्य मया बाल्यादपराद्धं महीपतेः ।
 यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रया हताम् ॥ १२ ॥
 साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स मया पुरा ।
 अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १३ ॥
 अग्रौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा ।
 भरिष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क तद्व्रतम् ॥ १४ ॥
 दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
 शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्ववद्बहु ॥ १५ ॥
 अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
 परित्स्ववन्नलो दृष्ट्वा शोकात्तामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
 कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १७ ॥
 कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ १८ ॥
 दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
 भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ १९ ॥
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता च नलमब्रवीत् ॥ २० ॥
 न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कितुम् ।
 मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ २१ ॥
 तवाधिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
 वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २२ ॥
 ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादां नाम पार्थिव ।
 अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ २३ ॥
 तेन वाक्ये कृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहते ।
 उपायोयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ २४ ॥
 त्वामृते न हि लोकेन्य एकाह्वा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ २५ ॥
 स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ २६ ॥

अयं चरति लोकेस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २७ ॥
 तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
 स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २८ ॥
 चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।
 स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २९ ॥
 एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
 विब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ३० ॥
 एवमुक्तस्तया वायुरन्तरिक्षादभापत ।
 नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३१ ॥
 राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्याः सुरक्षितः ।
 साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ ३२ ॥
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्शमतुलो नया ।
 न ह्येकाह्वा शतं गन्ता त्वामृतेन्यः पुमानिह ॥ ३३ ॥
 उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
 नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ ३४ ॥
 तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ३५ ॥
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
 दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिदम ॥ ३६ ॥

ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।

संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ३७ ॥

स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।

प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ३८ ॥

भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।

सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ ३९ ॥

ततः स्वीरसि विन्यस्य वक्रं तस्य शुभानना ।

परीता तेन दुःखेन निःशश्वासायतेक्षणा ॥ ४० ॥

तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिस्मिताम् ।

सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिभ्रुतः ॥ ४१ ॥

ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।

भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप ॥ ४२ ॥

ततोब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।

दमयन्त्या सहोपेतं कल्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥ ४३ ॥

ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।

वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥ ४४ ॥

गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ।

वसेतां दृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ४५ ॥

स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।

सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ ४६ ॥

दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता मृशम् ।
अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ ४७ ॥

॥ इति नलोपाख्याने चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काले ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १ ॥
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।
यथार्हं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ २ ॥
तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ३ ॥
ततो बभूव नगरे सुमहान्हर्षजः स्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ४ ॥
सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलंकृताः ।
द्वारिद्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ॥ ५ ॥
ऋतुपर्णोपि शुश्राव बाहुकच्छन्निनं नलम् ।
दमयन्त्या समायुक्तं जह्वेषे च नराधिपः ॥ ६ ॥
तमानाख्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ७ ॥

कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।

अज्ञातवासं वसतो मदृहे वसुधाधिप ॥ ८ ॥

यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुध्यापि कानिचित् ।

मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

॥ नल उवाच ॥

न मेपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।

कृतेपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १० ॥

पूर्वं ह्यपि सखा मेसि संबन्धी च जनाधिप ।

अत उर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युपितस्त्वयि ।

न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १२ ॥

इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।

तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १३ ॥

॥ नृहृदश्च उवाच ॥

एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।

स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४ ॥

गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन्भाङ्गासुरिर्नृपः ।

सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह ॥ १५ ॥

ऋतुपर्णे गते राजन्नलो राजा विशांपते ।
नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ १६ ॥

॥ इति नलोपाख्याने पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥

स मासमुप्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १ ॥
स्थेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव पदशतैश्च पदातिभिः ॥ २ ॥
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
प्रविवेश सुसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३ ॥
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४ ॥
दमयन्ती च यच्चान्यन्मम किञ्चन विद्यते ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५ ॥
पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
पणेनैकेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६ ॥
जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ ७ ॥

न चेद्वाञ्छसि द्यूतं त्वं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
 द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८ ॥
 वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा ।
 येन केनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९ ॥
 द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
 कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १० ॥
 नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
 ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११ ॥
 दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
 दिष्ट्या च दुष्करं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२ ॥
 धनेनानेन वै भैमी जितेन समलंकृता ।
 मामुपस्थास्याति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३ ॥
 नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेपि च नैषध ।
 देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यमुद्दणैः ॥ १४ ॥
 जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
 कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५ ॥
 श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
 इयेष स शिरश्छेतुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १६ ॥
 स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच ततो नलः ।
 पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि ॥ १७ ॥

ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 एकपाणेन वीरेण नलेन स पराजितः ॥ १८ ॥
 जित्वा तु पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ १९ ॥
 वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
 तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २० ॥
 न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पृग ।
 कलिना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ न बुध्यसे ॥ २१ ॥
 नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ।
 यथामुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २२ ॥
 तथैव सर्वं संभारं स्वमंशं वितरामि ते ।
 तथैव च मम प्रीतिस्त्वायि वीर न संशयः ॥ २३ ॥
 सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
 पुष्कर त्वं हि मे भ्राता स जीव शरदः शतम् ॥ २४ ॥
 एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
 स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनःपुनः ॥ २५ ॥
 सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच ह ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्नाभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २६ ॥
 कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
 यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २७ ॥

स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य ततो नृपः ।
 प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनान्वितः ॥ २८ ॥
 प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
 प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ॥ २९ ॥
 पौरजानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ॥ ३० ॥
 अद्य स्म निर्वृता राजन्पुरे जनपदेपि च ।
 उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३१ ॥
 प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
 महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ ३२ ॥
 दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
 प्रास्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ३३ ॥
 आगतायां तु वैदभ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
 वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३४ ॥
 ततः प्रकाशतां यातो जम्बुद्वीपे स राजसु ।
 पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ३५ ॥

॥ इति नलोपाख्याने षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ इति नलोपाख्यानं समाप्तम् ॥

॥ अथ दशरथप्राणत्यागः ॥

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ।

अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १ ॥

रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम् ।

आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् ॥ २ ॥

स राजा रजनीं पथीं रामे प्रव्राजिते वनम् ।

अर्धरात्रे दशरथः संस्मरन्दुष्कृतं कृतम् ॥ ३ ॥

कौसल्यां पुत्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत् ।

यदि जागर्षि कौसल्ये शृणु मेवहिता वचः ॥ ४ ॥

यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदिवाशुभम् ।

तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ५ ॥

गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।

दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ६ ॥

कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।

पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्रुः स शोचति फलागमे ॥ ७ ॥

अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति ।

स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ॥ ८ ॥

सोहमाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च न्यपेचयम् ।

रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ ९ ॥

लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
 कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ १० ॥
 तदिदं मेनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम् ।
 संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ॥ ११ ॥
 यथान्यः पुरुषः कश्चित्पलाशैर्मोहितो भवेत् ।
 एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेद्यमिदं फलम् ॥ १२ ॥
 देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ।
 ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्धिनी ॥ १३ ॥
 अपास्य हि रसान्भीमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः ।
 परेताचरितां भीमां रविराविशते दिशम् ॥ १४ ॥
 उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ।
 ततो जहृपिरे सर्वे भेकमारंगवर्हिणः ॥ १५ ॥
 छिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः ।
 वृष्टिवातावधृताश्रान्पादपानभिपेदिरे ॥ १६ ॥
 पतितेनाम्भसा छन्नः पतमानेन चामकृत् ।
 आबभौ मत्तसारंगस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १७ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि ।
 मुन्तुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजंगवत् ॥ १८ ॥
 तस्मिन्नतिमुखे काले धनुष्मानिपुमान् रथी ।
 व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वयां नदीम् ॥ १९ ॥

निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं नदीम् ।
 अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांशुरजितेन्द्रियः ॥ २० ॥
 अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
 अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २१ ॥
 ततोहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ।
 शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम् ॥ २२ ॥
 तत्र वागुपमि व्यक्ता प्रादुरामीद्वनौकसः ।
 हाहेति पततस्तोये बाणाद्व्यथितमर्मणः ॥ २३ ॥
 तस्मिन्निपतिते बाणे वागभृत्तत्र मानृषी ।
 कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत्तु तपस्विनि ॥ २४ ॥
 प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदहारोहमागतः ।
 इषुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया ॥ २५ ॥
 ऋपेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ।
 कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥ २६ ॥
 जटाभारधरस्यैव बलकलाजिनवाससः ।
 को वधेन ममार्थी स्यात्किं वात्यापकृतं मया ॥ २७ ॥
 एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ।
 न कश्चित्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ॥ २८ ॥
 नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ।
 मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्बधे ॥ २९ ॥

तदेतन्मिश्रुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ।
 मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ ३० ॥
 वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः ।
 केन स्म निहताः सर्वे सुबलेनाकृतात्मना ॥ ३१ ॥
 तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ।
 कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि ॥ ३२ ॥
 तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ।
 अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापमं हतम् ॥ ३३ ॥
 अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ।
 पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यपीडितम् ॥ ३४ ॥
 स मामुद्रीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनम् ।
 इत्युवाच वचः ऋरं दिवक्षन्निव तेजसा ॥ ३५ ॥
 किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ।
 जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ ३६ ॥
 एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ।
 द्वावन्यौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ ३७ ॥
 तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ।
 चिरमाशाकृतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः ॥ ३८ ॥
 न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ।
 पिता यन्मां न जानीते शयानं पतितं भुवि ॥ ३९ ॥

जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तश्चापरिक्रमः ।

भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ॥ ४० ॥

पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ।

न त्वामनुदहेत्क्रुद्धो वनमग्निरिवैधितः ॥ ४१ ॥

इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः ।

तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत् ॥ ४२ ॥

विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः ।

रुणद्धि मृदु सात्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥ ४३ ॥

सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ।

इति मामाविशच्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ॥ ४४ ॥

दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ।

लक्षयामास हृदये चिन्तां मुनिमुत्तदा ॥ ४५ ॥

ताम्यमानः स मां कृच्छ्राद्वाच परमार्त्तवत् ।

सीदमानो विवृत्ताङ्गश्चेष्टमानो गतः क्षयम् ॥ ४६ ॥

संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् ॥ ४७ ॥

न द्विजातिरहं राजन्माभूत्ते मनसो व्यथा ।

शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥ ४८ ॥

इतीव वदतः कृच्छ्राद्वाणाभिहतमर्मणः ।

विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ ४९ ॥

तस्य त्वाताम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ।

स मामुद्धीक्ष्य संत्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ १० ॥

॥ इति दशरथप्राणत्यागे प्रथमः सर्गः ॥

वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ।

प्रलपन्नेव धर्मात्मा कौमल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वाहं व्याकुलेन्द्रियः ।

एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥

ततस्तं घटमादाय पूर्णं परस्वारिणा ।

आश्रमं तमहं प्राप यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥

तत्राहं दुर्बलावन्धौ बृद्धावपरिणायकौ ।

अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥

तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ ।

तामाशां मत्कृते हीनावुपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥

पादशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ।

किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ६ ॥

यन्न दत्तमिदं तात सलिले क्रीडता त्वया ।

उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ७ ॥

यद्वचलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ।

न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ८ ॥

त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ।
 समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वं नाभिभाषसे ॥ ९ ॥
 मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ।
 हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाव्रुवम् ॥ १० ॥
 मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्वलम् ।
 आचक्ष्वे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ ११ ॥
 क्षत्रियोहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ।
 सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १२ ॥
 भगवश्चापहस्तोहं सरयूतीरमागतः ।
 जिघांसुः श्वापदं किञ्चिन्निषाने वागतं गजम् ॥ १३ ॥
 ततः श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
 द्विपोयमिति मत्वा हि बाणेनाभिहतो मया ॥ १४ ॥
 गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि ।
 विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १५ ॥
 ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ।
 स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १६ ॥
 स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः ।
 भगवन्तावुभौ शोचन्वृद्धाविति विलप्य च ॥ १७ ॥
 अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ।
 शेषमेवंगते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः ॥ १८ ॥

स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिना ।
 नाशकत्तीव्रमायासमकर्तुं भगवानृषिः ॥ १९ ॥
 स बाष्पपूर्णवदनो निःश्वसञ्शोकमूर्छितः ।
 मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ २० ॥
 यद्येतदशुभं कर्म न स्म मेकथयः स्वयम् ।
 फलेन्मूर्धा स्म ते राजन्मद्यः शतमहस्रधा ॥ २१ ॥
 क्षत्रियेण वधो राजन्वानप्रस्थे विशेषतः ।
 ज्ञानपूर्वकृतः स्थानाद्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २२ ॥
 सप्तधा तु फलेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ।
 ज्ञानाद्विमृजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मचारिणि ॥ २३ ॥
 अज्ञानाद्वि कृतं यस्मादिदं तेनैव जीवसि ।
 अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥ २४ ॥
 नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत ।
 अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २५ ॥
 रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णजिनवाससम् ।
 शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् ॥ २६ ॥
 अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ।
 अस्पर्शयं हतं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २७ ॥
 तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनम् ।
 निपेततुः शरीरेस्य पिता चैनमुवाच ह ॥ २८ ॥

नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे ।

किं च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ २९ ॥

नन्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक ।

किं नु नालिङ्गमे पुत्र सुकुमारवचो वद ॥ ३० ॥

कस्य वापररात्रेहं श्रोष्यामि हृदयंगमम् ।

अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३१ ॥

को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः ।

श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकमयादितम् ॥ ३२ ॥

कन्दमूलफलं हत्वा को मां प्रियमिवातिथिम् ।

भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३३ ॥

इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ।

कथं वत्स भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥ ३४ ॥

तिष्ठ मामागमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।

श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३५ ॥

उभावपि च शोकात्तविनाथौ कृपणौ वने ।

क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥ ३६ ॥

ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ।

क्षमतां धर्मराजो मे विभृयात्पितरावयम् ॥ ३७ ॥

दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशः ।

ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ३८ ॥

अपापोसि यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा ।

तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनाम् ॥ ३९ ॥

यां हि शूरा गतिं यान्ति संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।

हतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४० ॥

यां गतिं सगरः शैव्यो दिलीपो जनमेजयः ।

नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४१ ॥

या गतिः सर्वसाधूनां स्वाध्यायात्तपसश्च या ।

भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४२ ॥

गोसहस्रप्रदातृणां गुरुसेवाभृतामपि ।

देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४३ ॥

न हि त्वस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् ।

म तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४४ ॥

एवं स लृपणं तत्र पर्यदेवत्तदासकृत् ।

ततोस्मै कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४५ ॥

स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ।

क्षतं शरीरमुत्सृज्य पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४६ ॥

स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ।

भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ॥ ४७ ॥

एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता ।

स्वर्गमध्यरुहात्क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४८ ॥

स कृत्वाथोदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया ।
 मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ४९ ॥
 अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा ।
 यः शरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५० ॥
 त्वया तु यदविज्ञानान्निहतो मे स बालकः ।
 तेन त्वामपि शप्स्येहं सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५१ ॥
 पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतम् ।
 एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ॥ ५२ ॥
 आज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः ।
 तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ॥ ५३ ॥
 त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ।
 जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणा ॥ ५४ ॥
 एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु ।
 चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५५ ॥
 तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ।
 तदा बाल्यात्कृतं देवि शब्दवेध्यानुशिक्षिणा ॥ ५६ ॥
 तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः ।
 अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५७ ॥
 तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः ।
 यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितम् ॥ ५८ ॥

इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामाह तु भूमिपः ।
 चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये साधु मां स्पृश ॥ १९ ॥
 यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ।
 धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ ६० ॥
 न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ।
 सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ ६१ ॥
 दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ।
 कश्च प्रव्राज्यमानो वा नामृयेत्पितरं सुतः ॥ ६२ ॥
 चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ।
 दृता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयन्ति माम् ॥ ६३ ॥
 अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ।
 न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ६४ ॥
 तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ।
 उच्छोपयति वै प्राणान्वारि स्तोकमिवातपः ॥ ६५ ॥
 न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु शुभकुण्डलम् ।
 मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥ ६६ ॥
 कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे ।
 वेदये न च संयुक्ताञ्शब्दस्पर्शरसानहम् ॥ ६७ ॥
 चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि मे ।
 क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संसक्ता रश्मयो यथा ॥ ६८ ॥

अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ।

संसाधयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ ६९ ॥

हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन ।

हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि गतः सुत ॥ ७० ॥

हा कौसल्ये न पश्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि ।

हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥ ७१ ॥

इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च संनिधौ ।

राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७२ ॥

॥ इति दशरथप्राणत्यागे द्वितीयः सर्गः ॥

पञ्चतन्त्रोदाहृतकथावली

कथा १

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे करालकेसरो नाम सिंहः प्र-
तिवसति स्म । तस्य च धूसरको नाम शृगालः सदैवानु-
यायी परिचारकोस्ति । अथ कदाचित्तस्य सिंहस्य हस्ति-
ना सह युध्यमानस्य शरीरे गुरुतराः प्रहाराः संजाता यैः
पदमेकमपि चलितुं न शक्नोति । तस्याचलनाच्च धूसरकः

क्षुत्क्षामकण्ठो दौर्बल्यं गतः । अन्यस्मिन्नहनि सिंहमवोच-
त् । स्वामिन्बुभुक्षया पीडितोहं पदात्पदमपि चलितुं न श-
क्नोमि । तत्कथं ते शुश्रूषां करोमि । सिंह आह । भो
गच्छान्वेषय किञ्चित्सत्त्वं येनेमामवस्थां गतोपि व्यापा-
दयामि । तदाकर्ण्य शृगालोन्वेषणं कुर्वन्कञ्चित्समीपवर्ति-
नं ग्राममासादितवान् । तत्र च लम्बकर्णो नाम गर्दभ-
स्तडागोपान्ते प्रविरलदूर्वाङ्कुरान्कृच्छ्रादात्वादयन्दृष्टः ।
ततश्च समीपवर्तिना भूत्वा तेनाभिहितः । माम नमस्कारोऽयं
मदीयः संभाव्यताम् । चिराद्दृष्टोसि । तत्कथय किमेवं दु-
र्बलतां गतः । लम्बकर्ण आह । भो भगिनीसुत किं कथ-
यामि । रजकोतिनिर्दयोतिभारेण मां पीडयति । घासमुष्टि-
मपि न प्रयच्छति । केवलमत्र दूर्वाङ्कुरान्धूलिमिश्रितान्भ-
क्षयामि । तत्कुतो मे शरीरपुष्टिरिति । शृगाल आह । माम
यद्येवं तदस्ति मरकतसदृशसस्यप्रायो नदीसनाथो रमणी-
यतरः प्रदेशः । तत्रागत्य मया सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनु-
भवंस्तिष्ठ । लम्बकर्ण आह । भो भगिनीसुत युक्तमुक्तं भ-
वता परं वयं ग्राम्याः पशवोरण्यचराणां वध्याः । तत्किं
तेन भव्यप्रदेशेन । शृगाल आह । माम मैवं वद । मद्भुज-
पञ्जरपरिरक्षितः प्रदेशोऽसौ । तन्नास्ति कस्यचिदपरस्य तत्र
प्रवेशः । अपरमनेनैव भवद्विधिना रजककदर्थितास्तत्र ति-

स्त्रो रासभ्योनाथाः सन्ति । ताश्च पुष्टिमापन्ना यौवनो-
त्कटा इदं मामृचुः । यदि त्वमस्माकं सत्यो मातुलस्तदा
किञ्चिद्ग्रामान्तरं गत्वास्मद्योग्यं कञ्चित्पतिमानय । एतदर्थे
त्वामहं तत्र नयामि । अथ शृगालवचनानि श्रुत्वा काम-
पीडिताङ्गो लम्बकर्णस्तमुवाच । भद्र यद्येवं तदग्रे भव ।
त्वरितं तत्र गच्छावः । अथवा साध्विदमुच्यते ।
नामृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम् ।
यस्याः सङ्गेन जीव्येत म्रियेत च वियोगतः ॥ १ ॥

तथा च ।

यासां नाम्नापि कामः स्यात्संगमं दर्शनं विना ।
तासां दृक्संगमं प्राप्य यन्न द्रवति कौतुकम् ॥ २ ॥

तथानुष्ठिते शृगालेन सह सिंहान्तिकमागतः । सिंहोपि
व्यथाकुलस्तं गर्दभं दृष्ट्वा यावत्समुत्तिष्ठति तावद्रासभः
पलायितुमारब्धवान् । अथ तस्य पलायमानस्य सिंहेन
तलप्रहारो दत्तः स च मन्दभाग्यस्य व्यवसाय इव व्यर्थ-
तां गतः । अत्रान्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तमुवाच । भोः
किमेवंविधः प्रहारस्ते । यदि गर्दभोपि तव पुरो बलाद्रच्छ-
ति । तत्कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि । तद्दृष्टं ते बलम् । अ-
थ विलक्षस्मितं सिंह आह । भोः किमहं करोमि । मया

न क्रमः सज्जीकृत आसीत् । अन्यथा गजोपि मत्क्रमाक्रान्तो न गच्छति । शृगाल आह । अद्याप्येकवारं तवान्तिके तमानयिष्यामि । परं त्वया सज्जीकृतक्रमेण स्थातव्यम् । सिंह आह । भद्र यो मां प्रत्यक्षं दृष्ट्वा गतः स पुनः कथमत्रैवागमिष्यति । तदन्यत्किमपि सत्त्वमन्विष्यताम् । शृगाल आह । किं तवानेन व्यापारेण । त्वं केवलं सज्जितक्रमस्तिष्ठ । तथानुष्ठिते शृगालोपि यावद्रासभमार्गेण गच्छति तावत्तत्रैव स्थाने चरन्दृष्टः । अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः प्राह । भो भगिनीसुत शोभनस्थाने त्वयाहं नीतो द्रामृत्युवशं गतः । तत्कथय किं तत्सत्त्वमतिरौद्रं यस्य वज्रसदृशकरप्रहारादहं मुक्तः । तच्छ्रुत्वा प्रहसन्शृगाल आह । माम सा वन्यमुखेनातिपुष्टा रासभी त्वामायान्तं दृष्ट्वा सानुरागालिङ्गितुमिच्छुर्धाविता त्वं च कातरत्वान्नष्टः । सा पुनर्न शक्ता त्वां विना स्थातुम् । तया तु नश्यतोपि भवतो-वलम्बनार्थं हस्तः प्रसारितो नान्यकारणेन । तदागच्छ । सा त्वत्कृते प्रायोपवेशनकृतमतिरेतद्वदति । यल्लम्बकणौ यदि मे भर्ता न भवति तदहमग्नौ जले वा प्रविशामि विषं वा भक्षयिष्यामि । पुनस्तस्य वियोगं सोढुं न शक्नोमि । तत्प्रसादं कृत्वा तत्रागम्यतामिति । नो चेत्स्त्रीहत्या ते भविष्यति मन्मथश्च तव प्रकोपं करिष्यति । उक्तं च यतः ।

स्त्रीमुद्रां मकरध्वजस्य जयिनीं सर्वार्थसंपत्करी-
 मेनां ये प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।
 ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्रीकृता मुण्डिताः
 केचिद्रक्तपटीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ३ ॥

अथासौ तद्वचनप्रत्ययितो भूयोपि तेन सह प्रस्थितः ।
 अथवा साध्विदमुच्यते ।
 जानन्नपि नरो दैवात्प्रकरोति विगर्हितम् ।
 कर्म किं कस्यचिल्लोके गर्हितं रोचते कथम् ॥ ४ ॥

अत्रान्तरे धूर्तजनवचनशतप्रतारितो रासभः पुनरपि
 सिंहस्यान्तिकमागतः । तत्प्राक्सज्जितक्रमेण सिंहेन लम्बकर्णो
 व्यापादितः । ततश्च तं हत्वा शृगालं रक्षपालं निरूप्य स्वयं
 स्नानार्थं नद्यां गतः । अथ शृगालेनातिलौल्यौत्सुक्यात्स्व-
 रस्य कर्णसहितं हृदयं भक्षितम् । आत्रान्तरे यावत्सिंहः
 स्नात्वा कृतदेवार्चनः प्रतर्पितपितृगणः पुनरागच्छति ता-
 वत्कर्णहृदयरहितो रासभस्तिष्ठति । तं दृष्ट्वा कोपपरीतात्मा
 सिंहः शृगालमाह । पाप किमिदमनुचितं कर्म समाचरितं
 यावत्कर्णहृदयभक्षणेनायमुच्छिष्टतां नीतः । शृगालः सवि-
 नयमाह । स्वामिन्मा मैवं वद यत्कर्णहृदयरहितोयं रासभ
 आसीत् । तेनेहागत्य त्वामवलोक्य भयाद्रत्वा भूयोप्याग-

तः । अथ तद्वचनं श्रद्धेयं मत्वा सिंहस्तेन सह संविभज्य
निःशङ्कितमनास्तं भक्षितवान् ॥

कथा २

कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे चण्डरवो नाम शृगालः प्रतिवसति
स्म । स च कदाचित्पुधाविष्टो जिह्वालैल्यान्नगरान्तरे प्र-
विष्टः । अथ तं नगरवासिनः सारमेया अवलोक्य सर्वतः
परिधावन्तं तीक्ष्णदंष्ट्राग्रैर्भक्षितुमारब्धाः । तैर्भक्ष्यमाणः
प्राणभयात्प्रत्यासन्नं रञ्जकगृहं प्रविष्टः । तत्र च नीलीरसपरि-
पूर्णं महाभाण्डं सज्जीकृतमासीत् । तत्रापि सारमेयैः समन्वितः
पपात । अथ यावन्निष्क्रान्तस्तावन्नीलीवर्णः संजातः ।
ततः सर्वे ते सारमेयास्तं शृगालविशेषमजानन्तो यथाभी-
ष्टदिशं जग्मुः । चण्डरवोपि तदन्तरमासाद्य काननाभि-
मुखं प्रतस्थे । नैव नीलीवर्णेन कदाचित्चिज्यते । उक्तं च ।
वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां मर्कटस्य च ।
एको ग्राहस्तु नीचानां नीलीमद्यपयोस्तथा ॥ १ ॥

अथ तं हरगलगरलतमालसमप्रभमपूर्वं सत्त्वमवलोक्य
सर्वे सिंहव्याघ्रद्वीपिवृकप्रभृतयोरण्यवासिनो भयव्याकुली-

कृतमनसः समन्तात्पलायनक्रियां कुर्वन्ति कथयन्ति च ।
अहो अपूर्वमेतत्सत्त्वं कुतोप्यागतं तन्न विज्ञायते कीदृग-
स्य चेष्टितं पौरुषं च । तद्दूरतरं गच्छामः । उक्तं च ।

न यस्य चेष्टितं विद्यान्न कुलं न पराक्रमम् ।

न तस्य विश्वसेत्प्राज्ञो यदीच्छेच्छेय आत्मनः ॥ २ ॥

चण्डरवोपि तान्मयव्याकुलिताञ्ज्ञात्वेदमाह । भो-
भोः श्वापदाः किं यूयं मां दृष्ट्वैवं संत्रस्ता ब्रजथ । तन्न भे-
द्यम् । अहं ब्रह्मणाद्य स्वयमेवाकार्याभिहितः । यच्छ्वापदा-
नां मध्ये कश्चिद्राजा नास्ति तत्त्वं मयाद्य सर्वश्वापदप्रभु-
त्वेभिषिक्तः ककुद्रुमाभिधः । ततो गत्वा क्षितितले तान्सर्वा-
न्परिपालयेति । ततोहमत्रागतस्तन्मम च्छत्रच्छायायां सर्व-
रेव श्वापदैः सदैव वस्तव्यमिति । अहं ककुद्रुमो नाम रा-
जा त्रैलोक्ये श्वापदराजः संजातः । तच्छ्रुत्वा ते श्वापदाः
सिंहपुरःसराः स्वामिन्प्रभो समादिशेति वदन्तस्तं परिवन्तुः ।
अथ तेन सिंहस्यामात्यपदवी प्रदत्ता । व्याघ्रस्य च शय्यापा-
लत्वम् । द्वीपिनस्ताम्बूलाधिकारः । करिणः प्रतीहारत्वम् । वा-
नरस्य च्छत्रधारित्वम् । ये चात्मीयजात्यास्तैः सहालापमात्र-
मपि न करोति । शृगालाः सर्वेप्यर्थचन्द्रं दत्त्वा निःसारि-
ताः । एवं तस्य राजक्रियायां वर्तमानस्य ते सिंहादयो

मृगान्व्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति । सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां
तान्विभज्य प्रयच्छति । एवं गच्छति काले कदाचित्तेन सभा-
गतेन दूरदेशे शब्दायमानस्य शृगालवृन्दस्य कोलाहलोऽश्रा-
वि । तं शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुरानन्दाश्रुपरिपूर्णनयन उ-
त्थाय तारस्वरेण विरोतुं प्रारब्धवान् । अथ ते सिंहादयस्त-
माकर्ण्य तारस्वरं शृगालोयमिति मत्वा सलज्जमधोमुखाः क्ष-
णमेकं स्थित्वा मिथः प्रोचुः । भो वाहिता वयमनेन क्षुद्रशृगा-
लेन । तद्वध्यतामिति । सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छन्ननु-
चितस्थानेऽपि सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृतश्चेति ।

कथा ३

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे सिंहदंपती प्रतिवसतः स्म ।
अथ कदाचित्सिंही प्रसूता पुत्रद्वयमजीजनत् । सिंहोऽपि नि-
त्यमेव मृगान्व्यापाद्य सिंहै ददाति । अथान्यस्मिन्नहनि
तेन किमपि नासादितम् । वने भ्रमतोऽपि तस्य रविरस्तं गतः ।
अथ तेन स्वगृहमागच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः । स च बा-
लकोयमित्यवधार्य यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंह्या जीव-
न्तमेव समर्पितवान् । ततः सिंह्याभिहितम् । भोः कान्त त्व-
यानीतं किञ्चिदस्माकं भोजनम् । सिंह आह । प्रिये मया -

द्वैनं शृगालशिशुं परित्यज्य न किञ्चित्सन्ध्वमासादितम् । स
च बालायां मातृ मत्वा न व्यापादितो विशेषात्स्वजातीयश्च ।
उक्तं च यतः ।

स्त्रीविप्रलिङ्गिवालेषु प्रहर्तव्यं न कर्हिचित् ।
प्राणत्यागेऽपि संजाते विश्वस्तेषु विशेषतः ॥ १ ॥

इदानीं त्वमेनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु । प्रभातेन्यत्कि-
ञ्चिदुपार्जयिष्यामि । सा प्राह । भोः कान्त त्वया बालकोऽयं
विचिन्त्य न हतः । तत्कथमेनमहं स्वोदरार्थं विनाशयामि ।
उक्तं च ।

अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते ।
न च कृत्यं परित्याज्यं धर्म एष सनातनः ॥ २ ॥

तस्मान्ममायं तृतीयः पुत्रो भविष्यतीत्येवमुक्त्वा तमपि
स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिमनयत् । एवं ते त्रयोऽपि शिशवः पर-
स्परमज्ञातजातिविशेषा एकाचारविहारा बाल्यसमयं नि-
र्वाहयन्ति । अथ कदाचित्तत्र वने भ्रमन्नरण्यगजः समा-
यातः । तं दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ द्वावपि कुपिताननौ तं प्रति
प्रचलितौ यावत्तावत्तेन शृगालसुतनाभिहितम् । अहो ग-
जोऽयं युष्मत्कुलशत्रुः । तन्न गन्तव्यमेतस्याभिमुखम् । एव-

मुक्त्वा गृहं प्रधावितः । तावपि ज्येष्ठवान्धवभङ्गान्निरुत्सा-
हतां गतौ । अथवा साध्विदमुच्यते ।

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।

सोत्साहं जायते सैन्यं भग्ने भङ्गमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

तथा च ।

अत एव हि वाञ्छन्ति भूपा योधान्महाबलान् ।

शूरान्वीरान्कृतोत्साहान्वर्जयन्ति च कातरान् ॥ ४ ॥

अथ तौ द्वावपि गृहं प्राप्य पित्रोरग्रतो विहसन्तौ ज्ये-
ष्ठभ्रातृचेष्टितमृचनुः । यथा गजं दृष्ट्वा दूरतोपि नष्टः । सांपि
तदाकर्ण्य कोपाविष्टमनाः प्रस्फुरिताधरपल्लवस्ताम्रलोचन-
स्त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन्परुषतरवचनान्युवाच ।
ततः सिंहीकान्ते नीत्वा प्रबोधितोसौ । वत्स मैवं कदाचि-
ज्जल्प भवदीयलघुभ्रातरावेतौ । अथासौ प्रभूतकोपाविष्ट-
स्तामुवाच । किमहमेताभ्यां शौर्येण रूपेण विद्याभ्यासेन
कौशलेन वा हीनो येन मामुपहसतः । तन्मयावश्यमेतौ
व्यापादनीयौ । तदाकर्ण्य सिंही तस्य जीवितमिच्छन्त्य-
न्तर्विहस्य प्राह ।

शूरोसि कृतविद्योसि दर्शनीयोसि पुत्रक ।

यस्मिन्कुले समुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ५ ॥

तत्सम्यक् शृणु वत्स । त्वं शृगालीसुतः कृपया मया
स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिं नीतः । तद्यावदेतौ मत्पुत्रौ शिशुत्वा-
च्चां शृगालं न जानीतस्तावद्द्रुततरं गत्वा स्वजातीयानां
मध्ये भव । नो चेदाभ्यां हतो मृत्युपथं समेप्यमि । सोऽपि
तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैःशनैरपमृत्य स्व-
जात्या मिलितः ।

कथा ४

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठान उद्धतो नाम गर्दभः । स च
दिवा रजकगृहे भारोद्धहनं कृत्वा रात्रौ स्वेच्छया पर्यट-
ति । अथान्यदा तस्य रात्रौ क्षेत्रेषु पर्यटतः कदाचिच्छृगा-
लेन सार्धं मैत्री बभूव । तौ च वृतिभङ्गं कृत्वा कर्कटिका-
क्षेत्रेषु प्रविश्य तत्फलभक्षणं स्वेच्छया कृत्वा प्रत्यूषे स्व-
स्थानं व्रजतः । अथ कदाचित्क्षेत्रमव्यस्थितेन मदोद्धतरा-
सभेन शृगालोभिहितः । भो भगिनीसुत पश्य । अतीव
निर्मला रजनी । तदहं गीतं करिष्यामि । तत्कथय कत-
मेन रागेण करोमि । स प्राह । माम किमेनानर्थप्रचाल-
नेन यतश्चौरकर्मप्रवृत्तावावाम् । चौरचारैर्निभृतैरेव स्थात-
व्यमिति । उक्तं च ।

प्रकाशं वर्जयेच्चोरो निद्रालुश्चर्मचारिकाम् ।

जिह्वालौल्यं च रोगाढ्यो जीवितुं योत्र वाञ्छति ॥ १ ॥

तथा त्वदीयं गीतं शङ्खवादानुवादि न मधुरमिति ।
दूरादपि श्रुत्वोत्थाय क्षेत्ररक्षाबन्धं वधं च विधास्यन्ति
तद्गक्षय तावदमृतरसाश्चिर्भटीः । मा त्वमत्र गीतव्यापारो
भव । तच्छ्रुत्वा रासभ आह । भो वनाश्रयत्वाच्चं गीत-
रसं न वेत्सि । तेनैतद्ब्रवीषि । उक्तं च ।

शरज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसंनिधौ ।

धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझंकारजा मुधा ॥ २ ॥

शृगाल आह । माम अस्त्येतत्परं कठोरमुन्नदसि ।
तत्किं तेन नादेन स्वार्थभ्रंशिना । रासभ आह । धिग्धिग्
मूर्ख किमहं गीतं न जानामि । तच्छ्रूयतां तस्य भेदः ।
तद्यथा ।

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः ।

ताला एकोनपञ्चाशत्तिस्त्रो मात्रा लयास्त्रयः ॥ ३ ॥

स्थानत्रयं यतीनां च पडास्यानि रसा नव ।

वर्णाः पट्विंशतिर्भावाश्चत्वारिंशत्ततः स्मृताः ॥ ४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद्गीतानां च शतं स्मृतम् ।

सुवर्णरचितं शुद्धं गीताङ्गैः सकलैर्युतम् ॥ ५ ॥

नान्यद्गीतात्प्रियं लोके देवानामपि दृश्यते ।

शुष्कस्नायुस्वराह्लादाङ्ग्यक्षं जग्राह रावणः ॥ ६ ॥

तत्कथं भगिनीसुत मामनभिज्ञं वदसि निवारयसि च ।

शृगाल आह । माम यद्येवं तदहं वृत्तिद्वारदेशस्थः क्षेत्र-
पालमवलोकयामि त्वं पुनः स्वेच्छया गीतं कुरु । तथानुष्ठिते
गर्दभः शब्दायितुमारब्धः । ततः क्षेत्रपालो रासभशब्दितं
श्रुत्वा क्रोधादन्तान्दन्तैर्निपीडयंल्लगुडमुद्यम्य प्रधावितः ।
यावद्वासभो दृष्टस्तावल्लगुडप्रहारैस्तथा हतो यथा प्रताडितो
भृष्टे पतितः । ततश्च सच्छिद्रोलूखलं गले बद्धा क्षेत्रपालः
सुप्तः । रासभोपि जातिस्वभावाद्गतवेदनः क्षणेनाभ्युत्थि-
तः । उक्तं च ।

सारमेयखराश्वानां गर्दभस्य विशेषतः ।

मुहूर्तात्परतो न स्यात्प्रहारजनिता व्यथा ॥ ७ ॥

ततश्च तदेवोलूखलमादाय वृत्तिं चूर्णयित्वा पलायितु-
मारब्धः । एतस्मिन्नन्तरे शृगालो दूरादेव तं दृष्ट्वा मस्मि-
तमिदमाह ।

साधु मातुल गीतेन मया प्रोक्तोपि न स्थितः ।

अपूर्वायं मणिर्बद्धः मंप्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ८ ॥

॥ अथ श्लोकरत्नमाला ॥

अकृतज्ञमकार्यज्ञं दीर्घरोषमनार्जवम् ।

चतुरो विद्धि चाण्डालाञ्जमना सह पञ्चमम् ॥ १ ॥

अकृत्वा परसंतापमगत्वा खलनम्रताम् ।

अनुत्सृज्य सतां वर्त्म यत्स्वरूपमपि तद्वहु ॥ २ ॥

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रञ्जयति ॥ ३ ॥

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ४ ॥

अक्तुं वाञ्छति शांभवो गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणी ।

तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोपि नागाशनम् ।

इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शंभोरपि स्याद्रूहे ।

तत्रान्यस्य कथं न भावि जगतस्तस्मात्स्वरूपं हि तत् ॥ ५ ॥

अधोधः पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ॥ ६ ॥

अनागतविधातारमप्रमत्तमकोपनम् ।

स्थिरारम्भमदीनं च नरं श्रीरूपतिष्ठते ॥ ७ ॥

अन्यदुप्त जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यत ।

उप्यते यद्धि यद्वीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ८ ॥

असहायः समर्थोपि तेजस्वी किं करिष्यति ।
 निर्वाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
 आगच्छदुत्सवो भाति यथैव न तथा गतः ।
 हिमांशोरुदयः सायं चकास्ति न तथोषसि ॥ १० ॥
 एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
 एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोर्थिभिः ॥ ११ ॥
 ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
 ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
 अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता ।
 सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ १२ ॥
 कवयः परितुष्यन्ति नेतरे कविसूक्तिभिः ।
 न ह्यकूपारवत्कूपा वर्धन्ते विधुकान्तिभिः ॥ १३ ॥
 काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतीं द्युतिम् ।
 तथा सत्संनिधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ १४ ॥
 कासारेषु सरित्सु सिन्धुषु तथा नीचेषु नीरग्रहं
 धिक्त्रापि शिरोनतिः किमपरं हेयं भवेन्मानिनाम् ।
 इत्यालोच्य विमुच्य चातकयुवा तेषु स्पृहामादरा-
 दुद्ग्रीवस्तव वारिवाह कुरुते धाराधरालोकनम् ॥ १५ ॥
 किं लाभो गुणिसंगमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः संगतिः
 का हानिः समये च्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ।

कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनं
 विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् ॥ १६ ॥
 खलः करोति दुर्वृत्तिं नूनं फलति साधुषु ।
 दशाननो हरेत्सीतां बन्धनं स्यान्महोदधेः ॥ १७ ॥
 गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः ।
 वासुदेवं नमस्यन्ति वसुदेवं न ते जनाः ॥ १८ ॥
 चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चलो देहोपि यौवनम् ।
 चलाचलश्च संसारः कीर्तिर्धर्मश्च निश्चलः ॥ १९ ॥
 जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते वटः ।
 स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥ २० ॥
 तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
 आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ २१ ॥
 तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।
 अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ २२ ॥
 तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो
 मृदानि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
 समुच्छिन्नानि च तरून्प्रबाधते
 महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ २३ ॥
 तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ २४ ॥

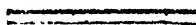
त्यक्त्वात्मसुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसुखैषिणः ।
 भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥ २५ ॥
 दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम् ।
 त्यागसमेतं वित्तं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥ २६ ॥
 दुश्चरितैरेव निजैर्भवति दुरात्मा विशङ्कितो नित्यम् ।
 दर्शनपथमापन्नं पन्नगकुलमाकुलीभवति ॥ २७ ॥
 धनिनोपि दुरुन्मादा युवानोपि न चञ्चलाः ।
 प्रभवोप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥ २८ ॥
 निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।
 मोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ २९ ॥
 निःसारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरो महान् ।
 न सुवर्णे ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये प्रजायते ॥ ३० ॥
 न्यायवादी स्थिरारम्भः क्षिप्रकारी महोद्यमः ।
 अदीनोकोपनश्चैव नरः श्रीभाजनं भवेत् ॥ ३१ ॥
 परोपकारनिरता ये स्वर्गसुखनिःस्पृहाः ।
 जगद्धिताय जनिताः साधवस्त्वीदृशा भुवि ॥ ३२ ॥
 पापान्निवारयति योजयते हिताय
 गृह्यानि गृह्णति गुणान्प्रकटीकरोति ।
 आपद्रतं च न जहाति ददाति काले
 सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३३ ॥

प्रकटान्यपि नैपुणं महत्परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
 विवरीतुमथात्मनो गुणान्भृशमाकौशलमार्यचेतसाम् ॥ ३४ ॥
 प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संप्रमविधिः
 प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
 अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
 सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ३५ ॥
 प्रसरति मतिः कार्यारम्भे दृढीभवति स्पृहा
 स्वयमुपनयन्नर्थान्मन्त्रो न गच्छति विष्रवम् ।
 स्फुरति सफलस्तर्कश्चित्तं समुन्नतिमश्नुते
 भवति च रतिः श्लाघ्ये कृत्ये नरस्य भविष्यतः ॥ ३६ ॥
 महच्चमेतन्महतां नयालंकारधारिणाम् ।
 न मुञ्चन्ति यदारब्धं कृच्छ्रेऽपि व्यसनोदये ॥ ३७ ॥
 मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
 भार्येव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
 कीर्तिं च दिक्षु वितनोति तनोति वित्तं
 विद्या करोति सकलं खलु बन्धुकृत्यम् ॥ ३८ ॥
 मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति
 गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरंगैः ।
 मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः
 समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ ३९ ॥

यदा किञ्चिज्ज्ञोहं द्विप इव मदान्धः समभवं
 तदा सर्वज्ञोस्मीत्यभवदवलितं मम मनः ।
 यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसकाशादधिगतं
 तदा मूर्खोस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ४० ॥
 यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदापि जातम् ।
 अवकरनिकरं विकिरति तत्किं कृकवाकुरिव हंसः ॥ ४१ ॥
 यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति ।
 यथोरगस्त्वचं जीर्णं स वै पुरुष उच्यते ॥ ४२ ॥
 यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
 विज्ञानविक्रमयशोभिरभग्नमानम् ।
 तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
 काकोपि जीवति चिरं च बलिं च भुङ्क्ते ॥ ४३ ॥
 यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
 तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून्गमः ॥ ४४ ॥
 यस्तु नारभते कर्म नरो दैवपरायणः ।
 क्षिप्रं भवति निर्द्रव्यः पलायनपरायणः ॥ ४५ ॥
 विनाप्यर्थैर्धरिः स्पृशति बहुमानोन्नतिपदं
 समायुक्तोप्यर्थैः परिभवपदं याति कृपणः ।
 स्वभावाद्बुद्धतां गुणसमुदयावाप्तिविषयां
 द्युतिं सैर्ही किं श्वा धृतकनकमालोपि लभते ॥ ४६ ॥

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत् ।

द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥ ४७ ॥

GLOSSARY.

—०५७०—

अकृतज्ञ

अग्निदग्ध

अ

अ Particle of privation, as धर्म justice, अधर्म injustice. If the word begin with a vowel अन् is substituted for अ; as आगत come, अनागत not come.

अंश *s. m.* A share, a part.

अंशु *s. m.* A ray.

अंशुमन् *a. m f n.* Having rays, radiant. 2 *s. m.* The sun.

अक्षमेष्य *a. m f n.* Inefficient, useless.

अक्रमात् *ad.* Without a cause or reason, suddenly, unexpectedly.

अकाम *a. m f n.* Unwilling, without desire.

अकार्य *s. n.* An improper act.

अकार्यज्ञ *a. m f n.* Indiscreet.

अकाल *s. m.* A bad season, an improper or undue time.

अकूपार *s. m.* The ocean.

अकृतज्ञ *a. f m n.* Ungrateful, making no returns for kindness.

अकृतात्मन् *a. m f n.* Having a bad disposition.

अक्ष *s. m.* A die for playing with. 2 A part of a carriage.

अक्षय्यत् *s. n.* Gambling, dicing.

अक्षय्य, अक्षय्य *a. m f n.* Undecaying, eternal, immortal.

अक्षय्वती *s. f.* Gambling with dice.

अक्षहृदय *s. n.* The knowledge or science of dice.

अक्षि *s. n.* The eye.

अश्वैर्हिणी *s. f.* A complete army consisting of 109,350 foot, 65,610 horse, 21,870 chariots, 21,870 elephants.

अखिल *a. m f n.* Entire, whole. 2 all.

अगति *a. m f n.* Helpless.

अगम *s. m.* A tree.

अगाध *a. m f n.* Bottomless, very deep, unfathomable.

—ता *s. f.* Bottomlessness, depth. [fire.

अग्नि *s. m.* Fire. 2 The god of

अग्निदग्ध *a. m f n.* Burnt with fire.

अग्निम् <i>a. m f n.</i> Maintaining a sacrificial fire.	अज्ञातवास <i>s. m.</i> The living in disguise.
अग्निशिखा <i>s. f.</i> A flame of fire.	अज्ञान <i>s. n.</i> Ignorance.
अग्निहोत्र <i>s. n.</i> The sacred fire.	अश्रित <i>a. m f n.</i> Worshipped, revered ; beautiful.
अग्र <i>s. n.</i> The top, the summit.	अश्रित <i>a. m f n.</i> Anointed.
अग्रतस् <i>ad.</i> In front of, before.	अट् १. प. अटति ; epic also आत्मनेपद् To go, to walk.
अग्रहार <i>s. m.</i> An endowment of lands conferred upon Brāhmans.	परि—To wander about.
अग्रे <i>ad.</i> Before, in front.	अट्नी <i>s. f.</i> A forest, a thicket.
अवशंसिन् <i>s. m.</i> An informant of a sinful act.	अण्डज <i>a. m f n.</i> Produced from an egg. <i>s.</i> A bird.
अङ्ग <i>s. m.</i> The flank or the part above the hip ; the bosom, the heart.	अतथोचित <i>a. m f n.</i> Undeserving, not meriting, worthy of something better.
अङ्गुर <i>s. m.</i> A sprout, a scion.	अतन्द्रित <i>a. m f n.</i> Unwearied, indefatigable.
अङ्ग <i>s. n.</i> A limb of the body.	अतम् <i>ad.</i> (= अस्मात् abl. of इदम्) Thence, therefore
2 The body.	अतःपरम् henceforth. अतो- न्यथा otherwise, than this.
अङ्गना <i>s. f.</i> A woman.	अति <i>pre. & ad.</i> Beyond (in time, place or degree.)
अङ्गुष्ठ <i>s. m.</i> The thumb.	Very much, exceedingly.
अचल <i>a. m f n.</i> Not shaking or moving. <i>s. m.</i> A mountain.	अतिक्रान्त <i>a. m f n.</i> Having transgressed, having surpassed. 2 Passed.
अचिरात् <i>ad.</i> Shortly, in a short	अतिथि <i>s. m.</i> A guest, a stranger.
अचेतन <i>a. m f n.</i> Thoughtless, senseless.	अतिदीर्घ <i>a. m f n.</i> Too long.
अजगर <i>s. m.</i> A large serpent, (Boa constrictor.)	अतिभार <i>s. m.</i> A heavy burden, a burden too heavy for the
अजिन <i>s. n.</i> A hide used as seat, or dress. 2 Leather.	
अज्ञ <i>a. m f n.</i> Ignorant.	
अज्ञात <i>a. m f n.</i> Unknown.	

bearer.	ceived. <i>s.</i> Unseen futurity, destiny.
अतिमात्र <i>a. m f n.</i> Beyond measure, exceeding. <i>ad.</i> Exceedingly.	अदृष्टपूर्व <i>a. m f n.</i> Unseen previously.
अतिसुख <i>a. m f n.</i> Exceedingly happy. [<i>by.</i>	अद्भुत <i>a. m f n.</i> Astonishing, extraordinary, preternatural.
अतीत <i>a. m f n.</i> Passed, gone.	अत्र <i>ad.</i> Today, now.
अतीव <i>ad.</i> Very much, exceedingly, excessively.	अद्रि <i>s. m.</i> A mountain.
अतुल <i>a. m f n.</i> Without an equal, unparalleled.	अधन <i>a. m f n.</i> Having no riches, poor.
अत्यन्त <i>a. m f n.</i> Excessive, extraordinary. <i>ad.</i> Exceedingly, very.	अधर <i>s. m.</i> The lower lip.
अत्यर्थ <i>a. m f n.</i> Excessive, much. <i>ad.</i> Excessively, very.	अधस् <i>ad.</i> Down, below.
अत्र <i>ad.</i> Here, in this matter. (= अस्मिन् <i>loc.</i> of इदम्).	अधिक <i>a. m f n.</i> Greater, over and above.
अत्रि <i>s. m.</i> The name of one of the seven primeval sages.	अधिकम् <i>ad.</i> Excessively, very.
अथ <i>conj.</i> An inceptive or transitory particle; now, then, hereafter; and moreover, also. अथच Then, also.	अधिकार <i>s. m.</i> Authority, duty, office.
अथवा or also, but, but if, for.	अधिगत <i>a. m f n.</i> Reached, attained.
अथो <i>ad.</i> Then, thereafter.	अधिगम <i>s. m.</i> अधिगमन <i>s. n.</i> Attainment, acquisition.
अदम् <i>pro. n.</i> This, that.	अधिप <i>s. m.</i> An owner, lord or master. 2 A king, sovereign.
अदीन <i>a. m f n.</i> Not poor, not miserable.	अधिष्ठान <i>s. n.</i> Place. 2 Dignity. 3 Government.
अदृष्ट <i>a. m f n.</i> Unseen, unper-	अधोधस् <i>ad.</i> The reduplication of अधस्—Lower and lower, very much below.
	अधोमुख <i>a. m f n.</i> Hanging down the head, with down-

cast looks.	pious, virtuous.
अध्यक्ष <i>s. m.</i> A superintendent.	अनिर्वातित् <i>a. m. f. n.</i> Not flying
अध्याय <i>s. m.</i> A section or chapter of a book.	from the field of battle, bravely fighting.
अध्वन् <i>s. m.</i> A road, a way.	अनुकाङ्क्षित् <i>a. m. f. n.</i> Desirous of obtaining.
अनघ <i>a. m. f. n.</i> sinless, innocent. 2 pleasing, handsome.	अनुगत <i>a. m. f. n.</i> Gone after any one, followed.
अनभिज्ञ <i>a. m. f. n.</i> Not aware of, ignorant.	अनुचित <i>a. m. f. n.</i> Improper.
अनर्थ <i>a. m. f. n.</i> Unmeaning, useless.	अनुज्ञात <i>a. m. f. n.</i> Permitted, dismissed.
अनर्ह <i>a. m. f. n.</i> Not worthy, not deserving.	अनुत्तम <i>a. m. f. n.</i> Unsurpassed, unequalled, excellent, incomparable [ness.
अनवद्य <i>a. m. f. n.</i> Faultless, guiltless.	अनुत्सेक <i>s. m.</i> Humility, meekness.
अनवद्याङ्ग <i>a. m. f. n.</i> Beautiful, handsome.	अनुप्राप्त <i>a. m. f. n.</i> Arrived, set in.
अनसूयक <i>a. m. f. n.</i> Not reviling, not discontented.	अनुमत <i>s. n.</i> Permission, leave.
अनागत <i>a. m. f. n.</i> Not come, not yet arrived.	अनुयायिन् <i>a. m. f. n.</i> Following.
अनागच्छ <i>a. m. f. n.</i> Free from sin, guiltless, sinless.	अनुरक्त <i>a. m. f. n.</i> Devoted to, attached to, fond of.
अनाथवत् <i>ad.</i> Like a person who has no protector.	अनुराग <i>s. m.</i> Fondness, attachment.
अनामय <i>s. n.</i> Freedom from disease, health.	अनुवादिन् <i>a. m. f. n.</i> Repeating, resembling.
अनायक <i>a. m. f. n.</i> Having no supporter or protector.	अनुव्रजन <i>a. m. f. n.</i> Following.
अनार्थ <i>a. m. f. n.</i> Not Arian, low, despicable.	अनुव्रत <i>a. m. f. n.</i> Obedient, attached to.
अनिन्दित <i>a. m. f. n.</i> Unblamed;	अनुशासन <i>s. n.</i> Direction, 2 Ruling.
	अनुशिष्टिन् <i>a. m. f. n.</i> Practising.
	अनुष्ठित <i>a. m. f. n.</i> Practised,

followed.	अन्तर्हित <i>a. m f n.</i> Hidden, vanished, concealed.
अनूढ <i>a. m f n.</i> Unmarried.	अन्तिक <i>s. n.</i> Vicinity, contiguity.
अवृत्त <i>s. n.</i> Untruth, falsehood.	अन्ध <i>a. m f n.</i> Blind.
अनेकशस् <i>ad.</i> In considerable numbers, in large quantities.	अन्धकार <i>s. m.</i> Darkness, night.
अन्त <i>s. m.</i> A boundary, an end.	अन्न <i>s. m.</i> Food, boiled rice.
अन्तःपुर <i>s. n.</i> An inner apartment. 2 A queen's apartment. 3 The inmates of the harem.	अन्नरस <i>s. m.</i> Chyle. 2 Excellent flavour or taste of food. Power of cooking excellent food.
अन्तकर <i>a. m f n.</i> Making an end, causing death. <i>s. m.</i> A destroyer.	अन्य, अन्यद् <i>pro.</i> Another, different.
अन्तर <i>ad.</i> Among, within; under, underneath. 2 Inwardly.	अन्यतम <i>a. m f n.</i> One of many.
अन्तर <i>s. n.</i> An interstice; Inside, the interior. 2 An occasion, an opportunity. 3 A difference, peculiarity; when second half of a compound it may be translated by 'other, special.'	अन्यत्र <i>ad.</i> Elsewhere, in another place, somewhere else.
अन्तरात्मन् <i>s. m.</i> The soul, the heart.	अन्यथा <i>ad.</i> Otherwise, differently.
अन्तरिक्ष, अन्तरीक्ष <i>s. n.</i> The sky, the atmosphere, air.	अन्यदा <i>ad.</i> At another time.
अन्तरीक्षग <i>a. m f n.</i> Passing through the air, <i>s. m.</i> A	अन्योन्य <i>a.</i> One another, each other.
	अन्वित <i>a. m f n.</i> Possessed of, endowed with; surrounded or followed by.
	अन्वेषण <i>s. n.</i> Inquiry, search.
	अन्वेषिन् <i>a. m f n.</i> Inquisitive, inquiring into.
	अन्वेष्टृ <i>s. m.</i> One who seeks for a thing.
	अप <i>s. f.</i> [used only in plural.] Water.

अपकर्षण <i>s. n.</i> The drawing off.	<i>Vais'ya</i> by a woman of a lower class. <i>a. m f n.</i> mean, low.
अपकारता <i>s. f.</i> An offence.	
अपकृत <i>s. n.</i> An offence.	
अपकृष्ट <i>a. m f n.</i> Drawn off, drawn into bad conduct ; removed.	अपहरण <i>s. n.</i> The taking away.
अपकान्त <i>a. m f n.</i> Passed away.	अपहृत <i>a. m f n.</i> Stolen, taken away.
अपन्त्य <i>s. n.</i> Offspring, male or	अपाङ्ग <i>s. m.</i> The outer corner of the eye.
अपश्य <i>a. m f n.</i> Unsuitable, unhealthy.	अपाप <i>a. m f n.</i> Free from sin or guilt, innocent.
अपर <i>a. m f n.</i> Another.	अपापति <i>s. m.</i> The ocean. 2 An epithet of VARUNA the deity of the ocean.
अपररात्र <i>s. m.</i> The latter half of the night ; the end of the night.	अपि <i>part.</i> Even, also.
अपराङ्मुख <i>a.</i> Not turning off one's face, not withdraw-	अपिहित <i>a. m f n.</i> Covered, concealed.
	अपूर्व <i>a. m f n.</i> Never seen before, uncommon.
अपराजित <i>a. m f n.</i> Not vanquished, not overcome.	अप्रगृह <i>a. m f n.</i> Having no provision of corn. 2 Having no guide.
अपराद्ध <i>a. m f n.</i> Offence having been committed.	अप्रज <i>a. m f n.</i> Without offspring. 2 Without subjects.
अपराध <i>s. m.</i> Offence, fault.	अप्रतिकर्मन् <i>a. m f n.</i> Not retaliating or remedying.
अपरिक्रम <i>a. m f n.</i> Unable to	अप्रतिम <i>a. m f n.</i> Matchless, incomparable.
अपरिधायक <i>a. m f n.</i> Having no guide or leader.	अप्रतिरूप <i>a. m f n.</i> Unequalled, incomparable.
अपरिश्रम <i>a. m f n.</i> Not fatigued, untired.	अप्रमेय <i>a. m f n.</i> Immeasurable.
अपरेशुम् <i>ad.</i> Another day, on the following day.	
अपसद <i>s. m.</i> The offspring of a	अप्राप्तकाल <i>a. m f n.</i> Inopport-

tune, out of season.	again and again.
अप्सरसु <i>s. f.</i> A heavenly nymph.	अभीप्सु <i>a. m f n.</i> Desirous, wishing to obtain.
अवद्व <i>a. m f n.</i> Unrestrained, senseless.	अभीष्ट <i>a. m f n.</i> Beloved, desired, longed for.
अभय <i>s. n.</i> Security: a promise of protection.	अभ्यधिक <i>a. m f n.</i> Much more, greater; superior, higher.
अभि <i>pre.</i> Towards, to.	अभ्यर्चन <i>s. n.</i> Worship.
अभिक्राम <i>s. m.</i> Love, fondness.	अभ्यागत <i>a. m f n.</i> Come. approached.
अभिजन <i>s. m.</i> Descent, native country.	अभ्याश <i>s. m.</i> Vicinity, nearness.
अभिप्राय <i>s. m.</i> Meaning, intention, object.	अभ्युत्थित <i>a. m f n.</i> Risen up.
अभिभव <i>s. m.</i> Victory, disgrace.	अम्न <i>s. n.</i> The sky or atmosphere. 2 A cloud.
अभिभाषिन् <i>a. m f n.</i> Addressing.	अमर <i>a. m f n.</i> Immortal <i>s. m.</i> A god.
अभिमुख <i>a. m f n.</i> Facing, approaching.	अमरप्रभ <i>a. m f n.</i> Having the lustre of a deity.
अभिलक्ष्यम् <i>ind.</i> Towards the mark.	अमरवत् <i>ad.</i> God-like.
अभिवादाक <i>a. m f n.</i> Saluting, going to salute.	अमरोत्तम <i>a. m f n.</i> The best of gods.
अभिव्यक्त <i>a. m f n.</i> Distinct clear, apparent.	अमरोपम <i>a. m f n.</i> God-like.
अभिशाप <i>s. m.</i> A curse.	अमर्षण <i>a. m f n.</i> Passionate, wrathful.
अभिषिक्त <i>a. m f n.</i> Appointed to an office by sprinkling with water, anointed.	अमात्य <i>s. m.</i> A minister, an adviser.
अभिसूचित <i>a. m f n.</i> Indicated.	अमार्जित <i>a. m f n.</i> Not cleansed, not rubbed off.
अभिहत <i>a. m f n.</i> Broken down, struck.	अमित्र <i>s. m.</i> An enemy.
अभिहित <i>a. m f n.</i> Addressed, spoken to.	अमृत <i>s. n.</i> The drink of the gods, nectar.
अभीक्षणम् <i>ad.</i> Repeatedly,	अमेय <i>a. m f n.</i> Immeasurable,

अप्सु <i>s. n.</i> Water.	पानीयार्थम् for the sake of water.
अप्सु <i>s. n.</i> Water.	
अयुत् <i>s. n.</i> Ten thousand.	अर्थकाम <i>a. m. f. n.</i> Desirous of wealth.
अयोध्या <i>s. f.</i> The capital of king RITUPARNA.	अर्थकृच्छ्र <i>s. n.</i> A difficulty.
अरजम् <i>a. m. f. n.</i> Free from dust.	अर्थितव्य <i>a. m. f. n.</i> Fit to be sought.
अरण्य <i>s. n.</i> A wood, a forest.	अर्थिन् <i>a. m. f. n.</i> Having accomplished (his) end or object. 2 Desirous of. 3 <i>s. m. f.</i> A mendicant, beggar.
अराल <i>a. m. f. n.</i> Crooked, bent.	अर्थे <i>adv.</i> For, on account of, on behalf of, for the sake of.
अरि <i>s. m.</i> An enemy.	आर्द्रत <i>a. m. f. n.</i> Vexed with pain, tormented.
अरिन्दम <i>a. m. f. n.</i> Subduing his enemies, victorious.	अर्ध <i>a. m. f. n.</i> Half. <i>s. n.</i> One half.
अरिहन् <i>s. m.</i> A destroyer of ones enemies.	अर्धचन्द्र <i>s. m.</i> A half moon, a crescent. अर्धचन्द्र-द्वा to take by the neck.
अरुण <i>a. m. f. n.</i> Red, tawny.	अर्धरात्र <i>s. m.</i> Midnight.
अर्चु १. १०. प. अर्चति; अर्चयति. To worship, to honour, to treat with respect.	अर्ह, १. प. अर्हति. To be fit or worthy. [respect.
अर्ज १०. प. अर्जयति. To earn, to gain, to acquire.	अर्हण <i>s. n.</i> Veneration, worship,
उप-Idem.	अलक्षित <i>a. m. f. n.</i> Unobserved, unseen.
अर्जित <i>a. m. f. n.</i> Acquired, procured, collected.	अलङ्कार <i>s. m.</i> Ornament.
अर्गव <i>s. m.</i> The sea.	अलङ्कृत <i>a. m. f. n.</i> Adorned, decorated, ornamented.
अर्थ १०. उ. अर्थयति, अर्थयते. To ask, to beg.	अलङ्घनीय <i>a. m. f. n.</i> Not to be transgressed or violated.-त्ता <i>f.</i> Inviolability.
प्र-to supplicate, to entreat.	अल्पकार्य <i>a. m. f. n.</i> Of little im-
2 To ask or solicit for.	
अर्थ <i>s. m.</i> Object, end, 2 Meaning, sense. 3 Cause, reason.	
4 Wealth. 5 Business. अर्थम् in comp. means on account of, for the sake of, o. g.	

portance, trifling.	unperceived.
अव <i>pre.</i> From, down from.	अविशङ्क <i>a. m. f. n.</i> Having no
अवकर <i>s. m.</i> Dust, the sweep- ings of a house.	suspicion, fear or doubt.
अवकर्त <i>s. m.</i> A piece cut off.	अवेक्षित <i>a. m. f. n.</i> Inspected.
अवकर्तन <i>s. n.</i> The act of cut- ting off.	अव्यक्त <i>a. m. f. n.</i> Indistinct, obscure.
अवकीर्ण <i>a. m. f. n.</i> Scattered.	अव्यग्र <i>a. m. f. n.</i> Not disturbed, peaceable.
अवकृष्ट <i>a. m. f. n.</i> Drawn off, pulled away.	अव्यय <i>a. m. f. n.</i> Not to be changed ; unceasing, ever- lasting, continual.
अवधूत <i>a. m. f. n.</i> Shaken off.	अश्प. आ. अश्नुते To obtain, to reach ९. प. अश्नाति To eat.
अवनत <i>a. m. f. n.</i> Bowed, bent down.	प्र—To begin to eat.
अवन्ती <i>s. f.</i> The name of a city, the modern Ujjayini.	अशक्त <i>a. m. f. n.</i> Unable, infirm, weak.
अवमत <i>a. m. f. n.</i> Despised.	अशङ्कित <i>a. m. f. n.</i> Fearless, not alarmed.
अवलम्बन <i>s. n.</i> Supporting.	अशन <i>s. n.</i> The act of eating, a meal, food.
अवलिप्त <i>a. m. f. n.</i> Besmeared.	अशुभ <i>a. m. f. n.</i> Vicious, wick- ed, evil.
2 Vain, conceited.	अशेषतस् <i>ad.</i> Entirely, wholly.
अवशिष्ट <i>a. m. f. n.</i> Remaining, left behind. [sarily.	अशेषेण <i>ad.</i> Entirely.
अवश्यम् <i>ad.</i> Certainly, neces- sary.	अशोक <i>s. m.</i> The name of a tree.
अवसिक्त <i>a. m. f. n.</i> Sprinkled, made wet.	अश्रु <i>s. n.</i> A tear.
अवस्त्रता <i>s. f.</i> The state of being without clothes.	अश्व <i>s. m.</i> A horse.
अवरथा <i>s. f.</i> State, condition.	अश्वमेध <i>s. m.</i> The horse-sacri- fice. [horses.
अवस्थित <i>a. m. f. n.</i> Standing, staying. 2 Waiting.	अश्वशाला <i>s. f.</i> A stable for horses.
अवहित <i>a. m. f. n.</i> Attentive.	अश्वहृदय <i>s. n.</i> Knowledge of horses, horsemanship.
अवाप्ति <i>s. f.</i> Attainment.	
अविज्ञात <i>a. m. f. n.</i> Unknown,	

अश्विनौ <i>s. dual</i> (अश्विन् <i>m</i>) The twin sons of the nymph AS'VINI by Surya & physicians of the gods.	असिधाराव्रत <i>s. n.</i> The vow to lie on the edge of a sword i.e. an exceedingly difficult performance.
अष्टन् <i>num.</i> Eight.	असु <i>denom. p.</i> असूयति. To be discontented with.
अष्टम <i>a. m. f. n.</i> The eighth.	असुख <i>a. m. f. n.</i> Unhappy. <i>s. n.</i> Vexation, grief, misery.
अष्टादशन् <i>num.</i> Eighteen.	असौ <i>pron. m. f.</i> [nom. sing. of अदम्.] He, she.
अस् २.प. अस्ति, To be, to exist	अस्त <i>s. m.</i> The western mountain, that behind which the heavenly luminaries appear to set. २ The setting of any heavenly luminary.
४. उ. अस्यति-ते. To throw, to direct.	अस्त्र <i>s. n.</i> An arrow, any weapon that is thrown.
अव—To draw off.	अस्मद् Base of the plural of the pron. of the first person in the oblique cases.
अभि—To execrate. [troj.]	अस्त्रथ <i>a. m. f. n.</i> Dependent, feeble, infirm. २ Uneasy, uncomposed.
निस्—To throw off, to	अहन् <i>s. n.</i> A day.
विनि—To place. २ To receive.	अहम् <i>pro.</i> (nom. sing. of अस्मद्) I.
असंवीत <i>a. m. f. n.</i> Uncovered, unclothed.	अहो <i>interj.</i> A particle expressive of praise or surprise, joy, sadness or blame. Oh! Ah!
असंशयम् <i>ad.</i> Undoubtedly.	अहोरात्र <i>s. m.</i> A day of twenty-four hours from sun-
असंस्कृत <i>a. m. f. n.</i> Unpublished, not inaugurated; not cleaned. [repeatedly.]	
असकृन् <i>ad.</i> More than once,	
असंख्येय <i>a. m. f. n.</i> Innumerable, incalculable.	
असत्कृत <i>a. s. n.</i> A bad action, a crime.	
असत्य <i>s. n.</i> Untruth.	
असहाय <i>a. m. f. n.</i> Without a helper, without an assistant.	
असि <i>s. m.</i> A sword.	
असित <i>a. m. f. n.</i> Not white, black.	

rise to sun-rise.

आ

आगत *a. m f n.* Arrived, come.

आकारवत् *a. m f n.* Well shaped.

आकाश *s. m n.* The sky; the atmosphere.

आकीर्ण *a. m f n.* Overspread.

आकृल *a. m f n.* Confounded, perplexed; filled, full.

आकृति *s. f.* The shape or figure of a thing; an image, likeness.

आकौशल *s. n.* Inexpertness, want of skill.

आक्रान्त *a. m f n.* Overcome, overpowered.

आखु *s. m.* A rat, a mouse.

आख्यान *s. m.* A tale, a legend.
2 History.

आख्येय *a. m f n.* Worthy of being related.

आगम *s. m.* Arrival, coming.

आगमन *s. n.* The coming, arrival.

आगम् *s. n.* Sin, transgression.

आचरित *a. m f n.* Attended to, or observed as a habit.

आचार *s. m.* Usage, custom, rule of conduct.

आज्ञा *s. f.* A command, an order.

आज्ञात *a. m f n.* Ordered, commanded.

आडम्बर *s. m.* A loud sound; great pomp.

आढ्य *a. m f n.* Opulent, rich. Used in comp. e. g. पुष्पाढ्य rich in flowers.

आतप *s. m.* Sunshine, heat produced by the sun.

आतुर *a. m f n.* Sick. 2 Incapable.

आत्मजा *s. f.* A daughter.

आत्मन *s. m.* Soul. 2 The self, individuality, one's self. 3. The Understanding.

आत्मप्रभ *a. m f n.* Brilliant through its own lustre.

आत्मभव *s. m.* One's own manifestation or presence. 2 *a. m f n.* Caused by one's self.

आदर *s. m.* Respect, honour.

आदित्य *s. m.* A son of Aditi, pl. a class of 12 deities. 2 The Sun. 3 A deity in general.

आदिष्ट *a. m f n.* Ordered, commanded.

आद्य *a. m f n.* The first.

आधि *s. m.* Sorrow, anxiety.

आनन *s. n.* The face, the mouth.

आनन्द *s. m.* Happiness, joy.

आनयन *s. n.* The bringing, or fetching near.

आनीत <i>a. m. n.</i> Brought, fetched.	आभरण <i>s. n.</i> Ornament.
आप <i>प.</i> आप्नोति. To attain, to obtain, to suffer. १०. उ.	आभा <i>s. f.</i> Splendour, appearance.
आपयति—ते. To pervade or occupy.	आमलक <i>s. m. n.</i> A plant, the myrobalan. २ <i>n.</i> Its fruit.
अव—To obtain.	आम्र <i>s. m.</i> A mango tree.
प्र—to attain, to fall into, to arrive, to enter.	अम्ववण <i>s. n.</i> A forest of mango trees.
संप्र—To meet.	आयत <i>a. m. f. n.</i> Extended, long.
अनुसंप्र—To happen.	आयास <i>s. m.</i> Exertion, fatigue.
आपगा <i>s. f.</i> A river, a stream.	आयुष्मत् <i>a. m. f. n.</i> Long-lived.
आपद् <i>s. f.</i> Distress, calamity, misfortune.	अरब्ध <i>a. m. f. n.</i> Begun; undertaken. २ Beginning, commencing.
आपन्न <i>a. m. f. n.</i> Possessed of, approached; gained, acquired.	आरम्भ <i>s. m.</i> A beginning; an enterprise.
आपीड <i>s. m.</i> A chaplet worn on the crown of the head.	आराधन <i>s. n.</i> Worshipping, propitiating.
आप्त <i>a. m. f. n.</i> Trusted, confidential.	आराध्य <i>a. m. f. n.</i> To be propitiated, to be pleased.
आप्तकारिन् <i>a. m. f. n.</i> A trusty agent, a confidential servant.	आरोह <i>s. m.</i> The hip.
आप्तदक्षिण <i>a. m. f. n.</i> Of ample gifts or presents; e. g.	आर्जव <i>s. n.</i> Candour, honesty; straightness.
आप्तदक्षिण यज्ञ a sacrifice at which ample presents are made to Bráhmans.	आर्त्त <i>a. m. f. n.</i> Afflicted, vexed.
अप्यायित <i>a. m. f. n.</i> Pleased, gratified; refreshed.	आर्य <i>a. m. f. n.</i> Noble, of a good family.
आशुत <i>a. m. f. n.</i> Bathed. २ Overflowed.	आलय <i>s. m.</i> A house, a dwelling.
	आलाप <i>s. m.</i> Discourse, conversation.
	आलोकन <i>s. n.</i> Looking at, seeing.

- आवलि आवली *s. f.* A row, a range. आसीन *a. m f n.* Sitting, being seated.
- आविल *a. m f n.* Foul, turbid. आसुर *a. m f n.* Demoniacal ; engrossed (by any sentiment or thought). relating ; belonging to the *Asuras* or the enemies of Gods.
- आवृत *a. m f n.* Surrounded : covered, concealed. आस्थित *a. m f n.* Placed. 2 Reached ; obtained.
- आशा *s. f.* Desire, hope, expectation. आस्य *s. n.* The face, the mouth.
- आशीर्वाद *s. m.* A benediction. आह, आहवुः, आहुः आत्थ, आहवुः he says &c. substitutes for.
- आशीविष *s. m.* A serpent, a poisonous snake. वृः प्रति— he answers.
- आशु *ad.* Swiftly, quickly. आहर्तृ *s. m.* The performer of a sacrifice.
- आश्चर्य *s. n.* Wonder, miracle. आहार *s. m.* A meal, food, eating.
- आश्रम *s. m.* A hermitage, the abode of a recluse in a forest. आहिताग्नि *s. m.* A Brāhman who keeps a sacred fire.
- आश्रमपद *s. n.* A hermitage. आहोस्वित् *interj.* Or, perhaps.
- आश्रममण्डल *s. n.* A hermitage. आल्हाद *s. m.* Joy, delight.
- आश्रय *s. m.* An asylum; shelter. 2 A house.
- आस २. आ. आस्ते. To sit, to exist. 2 To sit near or in attendance on (any one.) 3 To worship, to pray. 4. To remain in a state, to be उप. पर्युष To wait upon a person also. १ प. epic. 2 To perform.
- आसन *s. n.* A seat.
- आसादित *a. m f n.* Gained, acquired. 2 Reached.
- आसीन *a. m f n.* Sitting, being seated.
- आसुर *a. m f n.* Demoniacal ; relating ; belonging to the *Asuras* or the enemies of Gods.
- आस्थित *a. m f n.* Placed. 2 Reached ; obtained.
- आस्य *s. n.* The face, the mouth.
- आह, आहवुः, आहुः आत्थ, आहवुः he says &c. substitutes for.
- वृः प्रति— he answers.
- आहर्तृ *s. m.* The performer of a sacrifice.
- आहार *s. m.* A meal, food, eating.
- आहिताग्नि *s. m.* A Brāhman who keeps a sacred fire.
- आहोस्वित् *interj.* Or, perhaps.
- आल्हाद *s. m.* Joy, delight.

इ.

- इ १ प. अयति. २ प. एति. To go, to fall into.
- अधि-२. आ To study, to learn.
- अनु- To follow.
- अभि- To come near, to approach.
- अव—To comprehend, to understand—To approach.
- आ- To come.
- अभ्या—To approve.
- समा—To meet.

उप—To approach.

पला-पलायते To flee.

सम्—To meet, to assemble.

इक्ष्वाकु *s. m.* The name of the first monarch of Ayodhyā in the Solar line commencing with the second Yuga.

इच्छु *a. m f n.* Desirous, wishing for, eager.

इतर *pro.* Another, a different one. 2 Low, vile, inferior.

इतश्चेतश्च *ad.* Here and there.

इतस् *ad.* (abl. of इदम्.) Hence hereafter, from this.

इतस्ततस् *ad.* Here and there. Hither and thither.

इति *inde.* Thus, in this manner; so. 2 It is used to denote the conclusion of a speech.

इतीव *ad.* To this effect.

इत्थम् *ad.* Thus, so, in this manner.

इदम् *pro. n.* This.

इदानीम् *ad.* Now.

इन्द्र *s. m.* The deity presiding over *swarga*. 2 In *Tatpuruṣa* compounds a king, a chief, a lord the first or best of his kind; as मनुजेन्द्र a king or lord of men.

इन्द्रसेन *s. m.* The name of the son of king NALA.

इन्द्रसेना *s. f.* The name of the daughter of king NALA.

इन्द्रिय *s. n.* An organ of sense or action.

इन्धन *s. n.* Fuel, wood.

इव *ad.* Like, as, as it were, even as. 2 Almost.

इषु ई. प. इच्छति. To wish, to desire, to long for. ४. प.

इष्यति. To go.

अनु-अन्विष्यति, sometimes also अन्वेषयति 10th conj.

To seek after or for, to enquire, to search: प्र or सं प्र—to send, to despatch.

इषु *s. m.* An arrow. [an arrow.

इषुमत् *a. m f n.* Possessed of

इष्ट *a. m f n.* Wished for, desired, desirable.

इह *ad.* (loc. of इदम्) Here, in this place.

ईक्ष

ईक्ष् १ आ. ईक्षते. in epic poetry also परस्मैपदी. To look, to see, to behold.

अव—To look at; to pay attention to, to regard.

उप—To look at, to pay regard to. 2. To overlook.

प्र—To behold.

प्रति—To expect, to wait for

वि—or अभिवि—To see.

सम्--to look to, to pay at-	high.
tention to.	उत् <i>inde.</i> Also, and, or. It is
प्रसम्--To behold, to perceive	often redundant.
to consider.	उताह, उताहो <i>inter.</i> Part. of in-
ईक्षण <i>s. n.</i> The eye ; sight.	terrogation, inquiry or of
ईदृश ईदृश <i>a. m f n.</i> Such, this	doubt.
like.	उताहोम्वित् <i>inde.</i> Whether, or
ईप्सित <i>a. m f n.</i> Wished for,	perhaps.
desired, beloved.	उत्कट <i>a. m f n.</i> Excessive, 2
ईरित <i>a. m f n.</i> Despatched,	intoxicated, mad, furious.
thrown. 2 Uttered, pro-	उत्कण्ठित <i>a. m f n.</i> Full of
nounced, spoken.	longing.
ईश <i>s. m.</i> A ruler, a lord or	उत्तम <i>a. m f n.</i> Supreme, ex-
master.	cellent, best, chief.
ईश्वर <i>s. m.</i> A master, a lord. 2	उत्तर <i>a. m f n.</i> Northern. <i>s. n.</i>
God, the ruler of the world.	A reply, an answer.

उ.

उक्त <i>a. m f n.</i> Spoken, said, ut-	उत्तरीय <i>s. n.</i> An outer garment.
tered ; mentioned.	उत्थित <i>a. m f n.</i> Arisen, exalt-
उम <i>a. m f n.</i> Passionate,	ed.
wrathful, exceedingly	उत्सर्ग <i>s. m.</i> Abandoning.
strong, or great, terrible.	उत्सव <i>s. m.</i> A festival.
उचित <i>a. m. f n.</i> Proper, fit,	उत्साह <i>s. m.</i> Zeal, energy, ar-
suitable. 2 Used, accusom-	dour.
ed to. 3 Clever, skilful.	उत्सुक <i>a. m f n.</i> Longing for,
उच्चम् <i>ad.</i> Aloud, with a loud	anxious for, striving for an
उच्छिष्ट <i>a. m f n.</i> Left behind,	उत्सृष्ट <i>a. m f n.</i> Abandoned,
remaining (as food after a	forsaken.
meal.) <i>s. n.</i> Leavings-ता.	उत्सेक <i>s. m.</i> Pride, haughtiness.
The state of being leavings.	उत्सेध <i>s. m.</i> Height, elevation.
उच्छ्रित <i>a. m f n.</i> Elevated,	उद् <i>pre.</i> Up, upwards, high in
	place, rank or degree.

उदक *s.n.* Water. 2. An offering of water to the manes.

उदय *s.m.* Rising into view.
2 Top.

उदर *s.n.* The belly.

उदर्क *s.m.* Futurity; reward.

उदहार *a.m.f.n.* Intending to bring water.

उदार *a.m.f.n.* Distinguished, Generous, munificent; mighty.

उदुम्बर *s.m.* A species of fig tree.

उद्भीव *a.m.f.n.* Stretching the neck upwards.

उद्दिष्ट *a.m.f.n.* Mentioned, pointed out.

उद्देश *s.m.* A place.

उद्धत *a.m.f.n.* Arrogant.

उद्धृत *a.m.f.n.* Taken out, drawn up.

उद्धृत *a.m.f.n.* Sprung from, born from.

उद्यत *a.m.f.n.* Prepared to do a thing, ready, prompt.

उद्यम *s.m.* Exertion; an effort.

उद्योग *s.m.* Exertion, perseverance, industry.

उद्बहन *s.n.* The act of bearing or carrying a burden.

उन्नति *s.f.* Elevation, height.

उन्मत्त *a.m.f.n.* Insane, frantic,

mad.

उन्मत्तवत् *ad.* Like one mad or frantic.

उन्माथित *a.m.f.n.* Shaken.

उन्मुख *a.m.f.n.* Having the face turned upwards; looking upwards. [uproot.

उन्मूल *denom.* उन्मूलयति. To

उप *pre.* Near, by, with, by the side of. It denotes sometimes inferiority of rank.

उपकल्पित *a.m.f.n.* Prepared, made.

उपकार *s.m.* Service, benefit, favour.

उपकृति *s.f.* Assistance, help.

उपगत *a.m.f.n.* Approached, arrived, come.

उपचार *s.m.* Homage, service.
2 A usage, a custom.

उपपन्न *a.m.f.n.* Endowed with, possessed of; provided, accomplished.

उपमा *s.f.* Comparison, simile, likeness. [Frequently used as the last member of Bahuvrihi compounds; e.g.

परिक्षेपम् *a.* similar to a mace.]

उपरि *ad.* Over, above, on the top, upon.

उपर्युपरि *ad.* Above and above, higher and higher.

उपलक्षित *a. m f n.* Observed, seen.

उपवन *s. n.* A garden, a pleasure ground.

उपविष्ट *a. m f n.* Seated.

उपशम *s. m.* Ceasing. 2 Tranquillity, calmness.

उपशिक्षित *a. m f n.* Learned, studied.

उपशोभित *a. m f n.* Decorated, embellished.

उपसंपन्न *a. m f n.* Endowed with.

उपसर्ग *s. m.* A portent foreboding a future event. Indication or symptom of death.

उपस्थ *s. m.* The anus.

उपस्थित *a. m f n.* Standing near. 2 Arrived, come. 3 Approached.

उपहत *a. m f n.* Smitten, struck.

उपाख्यान *s. n.* An episode.

उपान्त *s. m.* Vicinity.

उपाय *s. m.* A remedy, a means.

उपासीन *a. m f n.* Sitting near. 2 Holding; cherishing.

उपेत *a. m f n.* Come near, approached. 2 Endowed with; in comp. e. g. सर्वगुणोपेत endowed with all good qualities

उप *a. m f n.* Sown.

उभ, उभौ, उभे *Pro.* Both.

उभय *a. m f n.* Both.

उरग *s. m.* A snake.

उरस् *s. n.* The breast, bosom.

उद्दुल *s. n.* A mortar used for pounding rice.

उषस् *s. f.* The dawn, the early morning. [ing.]

उषित *a. m f n.* Dwelling, abiding.

उष्ट्र *s. m.* A camel.

उष्ण *a. m f n.* Hot, warm, *s. m n.* The hot season.

उष्मन् *s. m.* Heat, warmth.

उष्य *ad.* (absolute) from वस् Having dwelt.

ऊ.

ऊर्ध्वदृष्टि *a. m f n.* Turning the eyes upwards, looking upwards.

क.

कश्च *s. m.* A bear.

कश्चवत् *s. m.* A mountain in the Dekhan; also कश्चमूक.

कश्च ई. प. कश्चति. To go.

कृत *a. m f n.* True.

कृतुपर्ण *s. m.* The name of a king of Ayodhyâ now called Oude.

कृते *Prep.* with the abl. or acc. cases. Except, without, save.

कथ ४ प. कथयति To prosper,
to augment.

कृषभ, *s. m.* A bull. २ As
latter part of a comp. it
denotes excellency e. g.
पुरुषर्षभ The best of men.

कर्षि *s. m.* A bard or author
of sacred hymns, a sage.

ए.

एक *a. m f n.* One. २ The same.

एकतर *a. m f n.* Either, one
of two.

एकत्र *ad.* In one place,
together.

एकपत्नीव्रत *s. n.* The vow of
having only one wife. २
adj. m f n. One observing
that vow.

एकपदी *s. f.* A foot-path.

एकवर्ण *a. m f n.* Having one
color.

एकवस्त्रता *s. f.* The state of
having a single garment
on.

एकवारम् *ad.* Once.

एकविंशति *s. f.* Twenty-one.

एकविंशतितम *a. m f n.* The
twenty-first.

एककिन् *a. m f n.* Alone, soli-
tary, single.

एकादश *a. m f n.* The eleventh.

एकान्त *s. m.* A solitary place,

privacy.-तम्-ते *ad.* Aside,
apart.

एकाद *s. m.* One day, twenty-
four hours.

एकैकशम् *ad.* Severally, each
separately.

एकोनपञ्चाशत् *s. f.* Forty-nine.

एतद् *pro. m.* एष *f.* एषा; This.

एतादृश *a. m f n.* Like this, such.

एतावत् *a. m f n.* So great, so
much. *ad.* Thus far, so
much.

एध् १. आ. एधते. To prosper,
to increase, to grow up.

एधित *a. m f n.* Increased,
grown up. {even.

एव *ad.* Only, just. २ Also.

एवैरूप *a. m f n.* Of such a kind.

एवैर्विध *a. m f n.* Of this kind,
such.

एवंगुण *a. m f n.* Possessing
such qualities.

एवम् *ad.* Thus, in this manner.

एवमादि *a. m f n.* Thus, &c.
this and so forth.

एषिन् *a. m f n.* Wishing,
desirous of. Only used in
comp. ; e. g. परस्परमुवैषिन्
wishing each other's hap-
piness.

ऐ.

ऐश्वर्य *s. n.* Great power, supre-

macy, grandeur, majesty.

ओ.

ओक *s. m.* A house, an abode.
2 A place of refuge, an asylum.

औ.

औत्सुक्य *s. n.* Anxiety, desire, longing.

औदार्य *s. n.* Generosity, liberality, greatness of soul.

औषध *s. m. n.* A drug, a medicine.

क.

कः see किम्.

ककुद् *s. f.* The hump on the shoulders of the Indian bull.

कक्ष *m. f.* A wall, an enclosure.

कच्चित् (A particle of interrogation) Perhaps.

कट *s. m.* A mat.

कठोर *a. m. f. n.* Hard, harsh.

कण्टक *s. m. n.* A thorn. 2 A paltry foe.

कण्ठ *s. m.* The throat.

कतम *pro.* Who, which (of many).

कथ् १. आ. कथयते. To praise one's-self, to boast.

कथ् १० उ. कथयति, कथयते. To relate, to tell, to converse

with, to say. 2 To speak in praise of.

कथंचन, कथंचित् *ad.* By any means, howsoever.

कथम् *ad.* How, in what manner or way?

कथा *s. f.* A discourse, a conversation, a story.

कथित *a. m. f. n.* Spoken of, said, mentioned.

कदम्ब *s. m.* A kind of tree, Nauclea, Cadamba.

कदर्थित *a. m. f. n.* Distressed, tormented.

कदाचन *ad.* Ever, at some time.

कदाचित् *ad.* At some time, once, ever.

कनक *s. n.* Gold.

कन्द *s. m. n.* A bulb, a root.

कन्दर्प *s. m.* A name of Kâma deva, Cupid.

कन्यका *s. f.* A maiden, a girl.

कन्या *s. f.* A girl. 2 A daughter.

कम् १ आ. कामयते. To love. 2 To desire, to wish or long for.

कमल *s. n.* A lotus or water-lily.

कम्प् १ आ कम्पते. To tremble. caus. To cause to tremble.

कर *s. m.* The hand.

कर *a. m. f. n.* [latter part of a

comp.]Productive of, causing e. g. संपत्करी Productive of prosperity.	कहिं <i>ad.</i> When, at what time.
कराल <i>a. m f n.</i> Formidable, terrible.	कहिंचित् <i>ad.</i> Sometimes. 2 At any time.
करिन् <i>s. m.</i> An elephant.	कल <i>a. m f n.</i> Indistinct, unintelligible.
करुण <i>a. m. f n.</i> Lamentable, piteous.—गम् <i>ad.</i> In a piteous manner.	कलश <i>s. m.</i> A water pot.
कर्कटिका, कर्कटी <i>s. f.</i> A kind of cucumber.	कलि <i>s. m.</i> The personification of gambling and of the fourth age of the world.
कर्कोटक <i>s. m.</i> A species of snake.	कल्य <i>s. n.</i> The dawn or break of day. <i>ad.</i> To-morrow.
कर्ण १०. प. कर्णयति. To pierce.	कल्याण <i>a. m f n.</i> Happy, fortunate, prosperous. <i>s. n.</i>
आ To hear, to listen to.	Good fortune, happiness, prosperity. [mail.
समा—Idem.	
कर्ण <i>s. m.</i> The ear.	कवच <i>s. m. n.</i> Armour, coat of
कर्तव्य <i>a. m f n.</i> That which is to be done, proper to be done.	कवि <i>s.</i> A poet, a wise man.
कर्तुं <i>s. m.</i> The doer, maker, author.	कश्चन, कश्चित् <i>pro.</i> Some body, some one; any body, any one. [bad.
कर्मचेष्टा <i>s. f.</i> Action. 2 Exertion.	कष <i>a. m f n.</i> Causing pain,
कर्मन् <i>s. n.</i> Action, work, business.	कस्मात् <i>ad.</i> (abl. sing. of किम्) Why, for what reason?
कर्षण <i>s. n.</i> The act of drawing or pulling. <i>s. m.</i> A person who overpowers his enemies.	कांस्य <i>s. m n.</i> Brass.
कर्षित <i>a. m f n.</i> Drawn, attracted. 2 Melancholy, gloomy. 3 Exhausted, wearied, tor-	काक <i>s. m.</i> A crow.
	काङ्क्ष १०. प. काङ्क्षति. To desire, to wish.
	काङ्क्षा <i>s. f.</i> Desire.
	काच <i>s. m.</i> Glass.
	काञ्चन <i>s. n.</i> Gold.
	कातर <i>a. m f n.</i> Cowardly.

कातरत्व <i>s. n.</i> Cowardice.	to be made, or done. <i>s. n.</i>
कानन <i>s. n.</i> A forest. 2 A grove.	Matter, object. 2 Duty, business. 3 Effect.
कान्त <i>a. m f n.</i> Loved. <i>s. m.</i> A husband, a lover.	कार्यवत् <i>a. m f n.</i> Engaged in business, occupide.
कान्ति <i>s. f.</i> Beauty, grace, splendour, light.	काल <i>s. m.</i> Time, season.
कापालिक <i>a. m f n.</i> A follower of a certain S'aiva sect of the left hand order, who wears human skulls for ornament.	दीर्घस्य कालस्य after a long time. 2 death.
काम <i>s. m.</i> A wish, a desire : love. 2 A desired object. 3 The deity of love, Cupid. often used in comp. e. g. त्यक्तुकाम Desiring to abandon.	काशिन् or कासिन् <i>a. m f n.</i> Affected with a cough.
कामम <i>a. m f n.</i> Coming by one's own free will. 2 Going as one lists.	काषाय <i>a. m f n.</i> Red.
कामदृद् <i>a. m f n.</i> Yielding every wish. <i>s. f.</i> The cow of INDRA granting the fulfilment of all wishes.	कासार <i>s. m.</i> A pond, a pool.
कामधेनु <i>s. f.</i> Idem.	किशुक <i>s. m.</i> Butea frondosa, a tree bearing red blossoms.
कामवासिन् <i>a. m f n.</i> Living at pleasure.	किञ्चन <i>pro.</i> Something, a little.
कारण <i>s. n.</i> Motive, cause. 2 Argument, reason.	किञ्चित् <i>pro.</i> Something, a little.
कारिन् <i>a. m f n.</i> Acting, doing, making.	कितव <i>a. m f n.</i> A gambler, a rogue.
कार्य <i>a. m f n.</i> What ought	किम् <i>m.</i> कः <i>f.</i> का, <i>pro.</i> Who, which.— <i>Part.</i> Why, how.
	किन्तु, <i>part.</i> of interrogation.
	किमर्थम् <i>ad.</i> Why, what for.
	किल <i>ad.</i> Indeed, truly.
	कीदृश <i>a. m f n.</i> Of what sort, of what description.
	कीर्ति <i>s. f.</i> Fame.
	कु First part of comp. implying inferiority, wickedness, e. g. कुधी foolish.
	कुञ्जर <i>s. m.</i> An elephant.
	कुण्डल <i>s. n.</i> An ear-ring.
	कुण्डलीकृत <i>a. m f n.</i> Coiled up.

कुशलिन

कृतविद्य

- कुण्डिन *s. n.* The capital of well.
king Bhima. कृप *s. m.* A well.
- कुतस् *ad.* (=कस्मात्) Whence. कूल *s. n.* The bank of a river.
2 How. 3 Why, what for. कृ ८. उ. करोति, कुरुते. To do
4 How much less. to make, to perform, to
display. 2 To assume रूपम्
कुतूहल *s. n.* Eagerness. 2 Cu- गिरम्. 3 With मनस्, or मनसि
riosity. 3 A surprising to think of; with बुद्धिम् to
object. resolve. 4 With the double
acc. To make somebody
कुत्र *ad.* (-loc. of किम्) Where, something. Des. चिकीर्षति
whither.—चित् in some To wish to do.
place. आ- Causal. to call, to
address.
कृषी *a. m f n.* Foolish. प्र- To commit; with बुद्धिम्
to resolve.
कृपित *a. m f n.* Angry. विना- To deprive.
- कुमार *s. m.* A boy. 2 A young कृक्वाकृ *s. m.* A cock.
prince. [woman. कृच्छ्र *a. m f n.* Painful, causing
distress, -च्छ्रात् -च्छ्रेण with
कुमारी *s. f.* A girl, a young difficulty, painfully. *s. n.*
कुम्भ *s. m.* A pot, a jar. Pain, distress, difficulty.
- कुररी *s. f.* A female osprey. कृत् ६. प. कृन्तति. To cut, to
divide. वि- Epic. १. प. कर्तति.
कुरु *s. m. pl.* The proper name To cut off, to sever.
of a tribe and of the coun-
try about Delhi which it कृत *a. m f n.* Done, made,
inhabited. performed, caused.
- कुल *s. n.* A family, a tribe. 2 कृतकृत्य *a. m f n.* Having ac-
Noble birth. complished one's object.
- कुलपांसनी *s. f.* A woman that कृतमति *a. m f n.* Having made
is a disgrace to her family. resolution, determined.
- कुलस्त्री *s. f.* A woman of good कृतविद्य *a. m f n.* Having ac-
family.
- कुशल *a. m f n.* Skilful, expert. 2 Happy, well. *s. n.* Happi-
ness, well-being.
- कुशलिन *a. m. f n.* Prosperous,

quired knowledge.	A black buck.
कृताञ्जलि <i>a. m f n.</i> Having joined the hands in supplication.	कृ ६. प. किरति. To scatter. वि- ६ To throw, to cast.
कृतार्थ <i>a. m f n.</i> Having attained a desired object; successful.	कृत् १०. उ. कीर्तयति-ते. To announce; to praise.
कृते <i>ad.</i> For, on account of; used with the genitive or in comp. e. g. त्वत्कृते on account of you.	कृप् १. आ. To be able, to be qualified for.
कृत्य <i>a. m f n.</i> To be done, or performed; feasible. <i>s. n.</i> That which ought to be done, a business, a duty.	केनु <i>s. m.</i> A banner.
कृत्स्न <i>a.</i> All, whole, entire.	केवल <i>a. m f n.</i> One, alone.— लम् <i>ad.</i> Merely, only.
कृपण <i>a. m f n.</i> Poor, pitiable, helpless. 2 Miserly, parsimonious.	केशर <i>s. m n.</i> The mane.
कृपा <i>s. f.</i> Pity.	केशान्त <i>s. m.</i> The locks.
कृश <i>a. m f n.</i> Lean, emaciated, thin.	केशिनी <i>s. f.</i> The name of a female slave of Dama- yanti.
कृ १. प. ६. उ. कर्षति; कृति-ते. To draw, to drag, to torment.	कैकेयी <i>s. f.</i> One of the wives of DASARATHA, and the mother of BHARATA.
अप-To draw away, to set aside.	कैतव <i>s. n.</i> The capacity of a player or gambler, roguery
व्यप-To abandon.	चैन As a gambler.
आ-To attract, to draw towards.	क्रोध <i>s. m.</i> Anger, wrath.
कृष्णवर्धन <i>s. m.</i> Fire.	क्रोपन <i>a. m f n.</i> Passionate, wrathful.
कृष्णसार <i>a. m f n.</i> Black. <i>s. m.</i>	कोलाहल <i>s. m.</i> A loud and confused sound.
	कोविद् <i>a. m f n.</i> Knowing, skilful; as अश्वकोविद् skilful in horsemanship.
	कौमल <i>s. m. pl.</i> Name of a people and of their country near Oude.

कोसला <i>s. f.</i> The name of the capital of the country of the Kos'alas, Ayodhyâ.	inheritance, inherited.
कौतुक <i>s. n.</i> A wonder.	क्रमशस् <i>ad.</i> By degrees, in due order.
कौतुकम् It is a wonder that one does not melt.	क्रिया <i>s. f.</i> An act, an action, an operation.
कौन्तेय <i>s. m.</i> Son of Kuntî a wife of Paṇḍu.	कीड् १. प. क्रीडति. To play.
कौरव <i>s. m.</i> A descendant of Kuru.	कुद्ध <i>a. m f n.</i> Enraged, angry.
कौरव्य <i>s. m.</i> A descendant of Kuru.	कुध् ४. प. कुध्याति. To be angry.
कौशल <i>s. n.</i> Skill, cleverness.	कुश १. प. क्रोशति. To exclaim.
कौसल्य <i>s. m.</i> The king of the Kosalas.	2 To cry, to cry out, to weep. आ—To censure, to revile. प्र—To exclaim, to cry aloud, to call for.
कौसल्या <i>s. f.</i> The name of the eldest wife of Daśaratha and mother of Râma.	क्रूर <i>a. m f n.</i> Cruel, harsh. 2 Terrible.
क्रतु <i>s. m.</i> Sacrifice.	क्रोध <i>s. m.</i> Anger, wrath.
क्रन्द् १. प. क्रन्दति. Epic. आत्म. To cry out, to weep.	कौञ्ज <i>s. m.</i> A small species of heron or curlew. 2 The name of a demon.
आ—Idem.	कौञ्जरिपु <i>s. m.</i> A name of Kârṭikeya.
क्रम् १. उ. क्रामति; Epic. क्रमति—ते To step, go, to walk.	कम् <i>s. m.</i> Fatigue, exhaustion.
समादि—To pass.	क्रान्त <i>a. m f n.</i> Wearied, tired, exhausted.
आ—To approach, to attack.	किन्न <i>a. m f n.</i> Wet.
उप—To begin.	किश ९. प. किशति. To vex, to torment.
समुप—Idem.	क्रीब <i>a. m f n.</i> Impotent. 2
निस्—To go out, to depart.	<i>s. m.</i> A eunuch.
विनिस्—Idem.	क्व <i>ad.</i> Where? in what place or degree?
क्रम <i>s. m.</i> Order.	क्वचित् <i>ad.</i> Somewhere, any-
क्रमप्राप्त <i>a. m f n.</i> Received by	

where.

क्षण *s. m. n.* A moment.

क्षत *a. m. f. n.* Hurt, wounded. क्षिप्रम् *inde.* quickly, soon.

क्षत्रिय *s. m.* A man of the second or military caste, a warrior. ण *a. m. f. n.* Wasted, exhausted, consumed.

क्षम् १. आ. क्षमते. ४. प. क्षाम्यति. क्षुत्क्षामकण्ठ *a. m. f. n.* One whose throat is parched with hunger. To bear, to suffer. २ To forgive, to pardon, *caus.* क्षुद्र *a. m. f. n.* Small, mean, to ask one's pardon. contemptible.

क्षम *a. m. f. n.* Capable, fit.

क्षमा *s. f.* Forbearance, forgiveness.

क्षमावत् *a. m. f. n.* Forbearing, compassionate.

क्षय *s. m.* Decay, loss. २ End. ३ A house.

क्षल १ प. क्षलति. To purify, to cleanse.

प्र-*caus.* To wash, to clean.

क्षिति *s. f.* The earth, the ground.

क्षितितल *s. n.* The earth, the ground.

क्षितिपति *s. m.* A king.

क्षिप् ४. प. क्षिप्यति. ६. प. क्षिपति. To throw, to cast, to direct or send.

नि-*To put down, to cast down. २ To leave.*

विनि-*Idem.*

प्र-*To throw.*

सम्-*To compress, to extract, to abridge.*

क्षिप्रम् *inde.* quickly, soon.

ण *a. m. f. n.* Wasted, exhausted, consumed.

क्षीर *s. n.* Milk.

क्षुत्क्षामकण्ठ *a. m. f. n.* One whose throat is parched with hunger.

क्षुद्र *a. m. f. n.* Small, mean, contemptible.

क्षुध्, क्षुधा *s. f.* Hunger.

क्षुधित *a. m. f. n.* Hungry.

क्षेत्र *s. n.* A field.

क्षेत्रपाल *s. m.* The keeper of a field.

क्षेमिन् *a. m. f. n.* Fortunate, safe.

ख

खग, खगम *s. m.* A bird.

खड्ग *s. m.* A sword.

खण्ड *s. m. n.* A piece, a portion.

खण्डशस् *ad.* To pieces, into pieces.

खदिर *s. m.* A tree. Acacia catechu.

खर *s. m.* An ass.

खल *s. m.* A low person.

खलु *ad.* Certainly, indeed, truly.

खाद् १. प. खादति. १० उ. खादयति-ते. To eat.

खेद <i>s. m.</i> Sorrow, affliction.	गद् १-प. गदति To say, to speak,
ख्या २. प. ख्याति. To say, to tell, to relate.	to recite.
आ-To announce, to tell, to point out.	गन्तव्य <i>a. m f n.</i> Proper to go.
प्रत्या-To refuse, to deny.	गन्तु <i>s. m f n.</i> A goer, one who walks. [ter.
प्र-To praise, to celebrate.	गन्धर्व <i>s. m.</i> A celestial chorist.
सम्-To count.	गन्धादृग् <i>a. m f n.</i> Rich in perfume, sweet smelling.

ग

गङ्गा <i>s. f.</i> The river Ganges.	गम् १. प. गच्छति To go, with an abstract noun of quality, to become that, e. g.
गज <i>s. m.</i> An elephant.	प्रेष्यतां-गम् To become a servant.
गजेन्द्र <i>s. m.</i> A very strong elephant.	अधि-To meet with, to find, to obtain.
गण १० उ. गणयति-ते. To count, to reckon. 2 To take into account, to consider.	अनु-To follow.
वि-To consider, to reflect.	अभि-To go to or towards, to approach. 2 To meet.
गण <i>s. m.</i> A multitude, a troop, a party, a flock.	अव- To understand, to learn.
गणपति <i>s. m.</i> A name of GANES'A.	आ-To approach, to come.
गणित <i>a. m. f n.</i> Calculated, counted.	अभ्या-To approach.
गत <i>a. m f n.</i> Gone, reduced to. 2 Fixed upon. Frequently used in comp. as रहोगत gone into solitude.	उपा-To approach, to enter.
<i>s. n.</i> Going, Passing.	समुपा-To approach, to come.
गति <i>s. f.</i> Motion. 2 Condition [after death.] शुभा-गति: eternal bliss. 3 The means, help.	उप-To approach, to come.
	परि- To go round.
	प्रति-To return.
	वि-To go away.
	सम्-To live with, to meet.
	गमन <i>s. n.</i> The act of going, movement.
	गम्भीर <i>a. m f n.</i> Deep, pro-

found, grave.	गुप्त <i>a. m f n.</i> Guarded, protected.
गरल <i>s. n.</i> Poison.	गुरु <i>a. m f n.</i> Weighty, heavy.
गरुत्तम् <i>s. m.</i> A bird.	2 Great, large. <i>s. m.</i> A venerable person e. g. the parents, or the religious preceptor.
गर्दभ <i>s. m.</i> An ass.	गुरुतल्पग <i>s. m.</i> One who violates his spiritual teacher's wife.
गर्धिन् <i>a. m f n.</i> Eager, longing after.	गुल्म <i>s. m.</i> A shrub, a bush.
गर्व <i>s. m.</i> Pride, arrogance.	गुह् १. प. गृह्ति. To cover, to conceal.
गर्हित <i>a. m f n.</i> Blameable, disgraceful.	गुह्य <i>a. m f n.</i> to be concealed. <i>n.</i> A secret.
गल <i>s. m.</i> The neck, the throat.	गृह <i>a. m f n.</i> Concealed, hidden.
गहन <i>a. m f n.</i> Impassable, thick.	गृध्न <i>a. m f n.</i> Covetous, desirous.
गा, अगात् He went: aorist of the root ३, to go.	गृह <i>s. n m.</i> A house.
गात्र <i>s. n.</i> A limb. <i>pl.</i> The body.	गृहीत <i>a. m f n.</i> Taken, received.
गाथा <i>s. f.</i> A verse, a stanza.	2. Pronounced, uttered.
गिर <i>s. f.</i> Voice, speech, word.	गेह <i>s. n.</i> A house.
गिरा <i>s. f.</i> Speech, word.	गै १-प. गायति. To sing, to recite.
गिरि <i>s. m.</i> A mountain, a hill.	गो <i>s. m f.</i> A bull, a cow.
गीत <i>s. n.</i> Singing, a song.	गोप्तु <i>s. m.</i> A protector.
गुण <i>s. m.</i> A characteristic, a quality. 2 Good quality, virtue.	गोष्ठी <i>s. f.</i> Discourse, conversation.
गुणवत् <i>a. m f n.</i> Possessing qualities, of good qualities, accomplished, virtuous, excellent.	गौरव <i>s. n.</i> Importance, greatness.
गुणिन् <i>a. m f n.</i> Accomplished, virtuous.	ग्रस् १. आ. ग्रसते. To eat, to swallow.
गुण्ठित <i>a. m f n.</i> Covered.	ग्रस्त <i>a. m f n.</i> Swallowed, devoured.
गुप् १. प. गोपायति. To guard, to protect. 2 To conceal.	

ग्रह १. उ. गृह्णाति, गृह्णीते. To take, to receive, to seize. ग्रोर *a.mfn.* Terrible, gloomy.
 प्रति-To receive, to accept. घोष *s. m.* A sound, muttering
 नि-To restrain. thunder. 2 A station of
 सम्-To seize, to hold, to herdsmen.
 govern, to bring over to
 one's side, to collect.

ग्रह *s. m.* The taking, tenacity. च *con.* And, also; च-च Both-
 2 A shark. 3 A planet. and.

ग्राम *s. m.* A village. 2 In चकास् २. प. चकास्ति. To be
 comp. a multitude, an as- brilliant, to shine.
 semblage. 3 A scale [in
 music.] नक्ष् २. आ. चष्टे. To speak, to
 tell.

ग्रामिन् *s. m f n.* A villager, आ-To see. 2 To tell.
 a townsman.

ग्राम्य *a.mfn.* Tame, domestic. चक्षुर्विषय *s. m.* Any visible
 2 Rustic. object.

ग्राह *a. m f n.* Catching; seiz- चक्षुस् *s. n.* The eye.
 ing. *s. m.* A big serpent. चञ्चल *a. m f n.* Unsteady,
 2 Seizing, tenacity. fickle.

ग्रीवा *s. f.* The neck. चण्ड *a. m f n.* Strong, violent.
 2 Loud.

घ

घट *s. m.* A jar, a pitcher.

घटना *s. f.* behaviour. 2 Form-
 ing, composition.

घन *s. m.* Cloud.

घासमुष्टि *s. m.* A handful of
 grass.

घुष् १. प. घोषति To proclaim
 caus. To cause to proclaim.

घूर्ण् ६. प. घूर्णति. To reel, to
 rock.

चतुर् *a. m f n.* Four.

चतुर्थ *a. m f n.* The fourth.

चतुर्दश *a.mfn.* The fourteenth.

चतुर्विंशतितम *a. m f n.* The
 twenty-fourth.

चत्वारिंशत् *s. f.* Forty.

चन्द्र *s. m.* The moon.

चन्द्रमस् *s. m.* The moon.

चन्द्रलेखा *s. f.* A digit of the
 moon.

चन्द्राभ *a. m f n.* Having the

lustre or splendour of the moon.	चातक <i>s. m.</i> A certain bird.
चर १. प. चरति. To go, to move. 2 To do, to perform. 3 To graze.	चातुर्वर्ण्य <i>s. n.</i> The aggregate of the four castes, viz. Brâhmans, Kshatriyas, Vais'yas, S'ûdras.
अभि—To pass beyond, to make a mistake. 2 To deceive.	चाप <i>s. m.</i> A bow.
आ—To commit, to practise.	चामीकर <i>s. n.</i> Gold.
समा—Idem.	चारित्र <i>s. n.</i> Good conduct.
उप—To serve, to groom [horses].	चारु <i>a. m f n.</i> Beautiful, elegant, handsome.
परि—To walk about.	चारुहासिन् <i>a. f n.</i> one who has an agreeable smile.
वि—To wander, to go about. 2 To consider, to discuss.	चि १. उ. चिनोति, चिनुते. To collect.
चर <i>a. m f n.</i> Going, moving. 2 Dwelling e. g. अरण्यचर Dwelling in woods.	चिनिस्—To consider, to reflect. 2 To determine, to decide. वि—To search, to examine.
चरण <i>s. n.</i> Moving, going. 2 Practising. 3 <i>m. n.</i> foot.	चिकीर्षित <i>a. m f n.</i> Desired to be done.
चरितव्रत <i>a. m f n.</i> One who has kept a religious vow or observance.	चिता <i>s. f.</i> A funeral pile.
चर्मन् <i>s. n.</i> A skin, a hide.	चित्त <i>s. n.</i> The intellect, the mind.
चल् १. प. चलति. To move.	चित्र <i>a. m f n.</i> Variegated. 2 Wonderful.
वि—To remove; to move.	चित् A particle affixed to interrogative pronouns to give them an indefinite sense. e. g. कश्चित् somebody, कस्यचित् of somebody.
चल <i>a. m f n.</i> Moveable. 2 fickle, perishable.	चिन्त १. १० प. चिन्तति; चिन्तयति. Epic. also आ—To
चलाचल <i>a. m f n.</i> Both perishable and imperishable.	
चाण्डाल <i>s. m.</i> A man of the lowest caste.	

think, to reflect, to consider.	mind.
अनु- To think of, to remember.	चेदि <i>s. m. pl.</i> The name of a country, perhaps the modern Chandail.
परि- To reflect.	चेष्ट् १. आत्म. चेष्टते. To move, to struggle, to quiver.
वि- To reflect, to consider.	सम्- To move.
सम्- To reflect, to think.	वेष्टा <i>s. f.</i> Endeavour, action, exertion.
चिन्तयान irreg. pres. part. Âtm. of चिन्त् Considering, effecting.	वेष्टित <i>s. n.</i> Bodily motion or action.
चिन्ता <i>s. f.</i> Reflexion, musing, sorrow, anxiety.	चौर <i>s. m.</i> A thief.
चिन्तित <i>a. m f n.</i> Thought on, reflected upon.	चौरिका <i>s. f.</i> Theft.
चिर <i>a. m f n.</i> Long.	चौर्य <i>s. n.</i> Theft.
चिरकाल <i>s. m.</i> A long time.	च्यु १. आ. च्यवते To fall.
चिरम् <i>ad.</i> Long, for a long time.	च्युत <i>a. m f n.</i> Fallen, degraded.
चिरात् <i>ad.</i> After a long time, for a long time.	च्युति <i>s. f.</i> Failure.
चिराय्-आत्म. चिरायते.	
To be slow, to tarry, to be late.	छत्त <i>s. n.</i> A parasol, an umbrella [the mark of royalty.]
चिराय <i>ad.</i> Long, a long time.	छत्तधार <i>s. m.</i> A holder of a parasol :- त्व <i>n</i> The office of parasolholder.
चिर्भट्टी or चिर्भट्टी <i>s. f.</i> A kind of cucumber.	छद् <i>s. m.</i> A wing.
चिद्र <i>s. n.</i> A sign, a mark.	छद्मिन् <i>a. m f n.</i> Wearing the appearance of, disguised as.
चूर्ण् १०. प. चूर्णयति. To grind, to destroy.	छन्न <i>a. m f n.</i> Covered, hidden, concealed. 2 Clothed.
चेतन <i>s. n.</i> चेतना <i>s. f.</i> Consciousness, reasoning. 2 The mind.	छाया <i>s. f.</i> Shadow.
चेतम् <i>s. n.</i> The intellect, the	छिद् ७. उ. छिनत्ति, छिन्ते. To

divide, to cut, to split.

उद्-*To cut off. Pass. To be wanting.*

परि-*Idem.*

ज

ज *a. m f n.* Born from, produced by: only used in comp. e. g. कुलज, born from a Kula or tribe.

जगत् *s. n.* The world.

जटा *s. f.* The matted hair as of an ascetic.

जटिल *a. m f n.* Wearing matted hair.

जन् ४. आ. जायते. *To be born, to be produced, to become. caus. To beget, to create, to produce, to give birth to.*

उप-*To be.*

प्र-*To be produced.*

जन *s. m.* Man, mankind, a person. 2 As second member of compounds it denotes multitude: e. g. सखी-जन the companions.

जननी *s. f.* A mother.

जनपद *s. m.* A country, a district.

जनमेजय *s. m.* The name of an ancient sovereign of Delhi.

जनयितृ *s. m.* A father.

जनाधिप *s. m.* A king.

जनित *a. m f n.* Produced.

जनित्री *s. f.* A mother.

जन्मन् *s. n.* Birth, life.

जम्बुद्वीप *s. m n.* The name of the central division of the world, India.

जम्बु *s. f.* The Rose-apple tree.
2 Its fruit.

जय *s. m.* Victory, conquest.

जयिन् *a. m f n.* Victorious, triumphant.

जल *s. n.* Water.

जलद *s. m.* A cloud.

जल्प् १. प. जल्पति. *To speak, to talk, to say.*

ज्व *s. m.* Speed, haste.

ज्वन *a. m f n.* Quick, swift.

जागृ २. प. जागर्ति. *To wake, to be awake, to be watchful.*

जात *a. m f n.* Born, produced.
2 Become.

जातरूप *s. n.* Gold.

जातसंकल्प *a. m f n.* Determined, resolved.

जाति *s. f.* Birth, good birth, race. 2 A tribe, a caste.

जात्य *a. m f n.* Born in the same caste, of the same race.

जानपद *s. m.* A country-man.

जानु <i>s. n. m.</i> The knee.	ed with, used in comp. <i>e.g.</i>
जार <i>s. m.</i> A lover.	अश्नुञ्च Knowing the dice.
जि १. प. जयति. To conquer, to overcome, to subdue. 2	ज्ञा १. प. जानाति. To know, to understand.
To excel, to surpass. 3	अनु-To give leave, to permit.
(with a double acc.) To gain something from somebody.	अभ्यनु-Idem.
जिघांसु <i>a. m f n.</i> Desirous of killing.	समनु-To give leave, to dismiss.
जित <i>a. m f n.</i> Conquered, vanquished, won.	अभि- To recognise, to know.
जितेन्द्रिय <i>a. m f n.</i> one who has subdued his senses or passions.	समभि-Idem.
जिहीर्षु <i>a. m f n.</i> Wishing to seize or to take.	प्र-To recognise, to know.
जिह्वा <i>s. f.</i> The tongue.	प्रति-To promise.
जीमूत <i>s. m.</i> A cloud.	वि-To learn, to know accurately.
जीर्ण <i>a. m f n.</i> Old.	ज्ञात <i>a. m f n.</i> Known.
जीव् १. प. जीवति To live.	ज्ञाति <i>s. m.</i> A relation, a kinsman.
सम्-To live happily.	ज्ञान <i>s. n.</i> Knowledge.
जीवल <i>s. m.</i> The name of a servant of RUTUPARNA.	ज्ञानपूर्व <i>a. m f n.</i> Intentional.
जीविका <i>s. f.</i> Life.	ज्ञेय <i>a. m f n.</i> To be known, to be learnt, worth knowing.
जीवित <i>s. n.</i> Life, existence.	ज्येष्ठ <i>a. m f n.</i> The eldest.
जेतृ <i>a. m f n.</i> Victorious, successful, triumphant. <i>s. m.</i> A conqueror.	ज्योत्स्ना <i>s. f.</i> Moonlight.
ज्ञ <i>a. m f n.</i> Knowing, acquaint-	ज्वर <i>s. m.</i> Fever. 2 Affliction, anxiety.
	ज्वल् १. प. ज्वलति. To burn, to flame up, to blaze up.
	प-Idem.
	ज्वलित <i>a. m f n.</i> Kindled.

झ

झंकार *s. m.* The hum.
 झल्लिका *s. f.* A cricket.

त

तडाग *s. m.* A pond, a tank.
 तदत् *ad.* (from तद्) After that, from that, then.
 तत्त्व *s. n.* Reality, truth, essence.
 तत्त्वज्ञ *a. m f n.* Understanding a science thoroughly.
 तत्पर *a. m f n.* (Given up to, diligent in.
 तत्र *ad.* (from तद्) There, yonder.
 तथा *ad.* Thus, so, in this manner. 2 Also, and, 3 Yes.
 तथाविध *a. m f n.* Such, like that.
 तद् *pro.* स, सा, तत्. It, that. *ad.* Therefore.
 तदनन्तर *a. m f n.* Immediately or closely connected with.
 तदा *ad.* Then, at that time.
 तद् ८. उ. तनोति; तनुते. To increase, to spread.
 वि-To spread.
 तनय *s. m.* A son.
 तनया *s. f.* A daughter.
 तनु *a. m f n.* Small, thin, slender.

तनूरुह *s. m f n.* The hair of the body.

तप् १. उ. तपति—ते, ४. उ. तप्य-ति-ते. To burn, to heat.

परि-To suffer great pain.

तपस् *s. n.* Penance, religious austerity. 2 The supernatural power required by austerities.

तपस्विन् *a. m f n.* Performing penance. 2. Suffering, wretched. *s. m.* an ascetic.

तपोधन *s. m.* One whose wealth consists in penance, an ascetic.

तपोवन *s. n.* A hermitage.

तपोवृद्ध *a. m f n.* old or great in point of austerity.

तम् ४. प. ताम्यति. To become breathless, to become exhausted, to be distressed. *आ-Idem.*

तमस् *s. n.* Darkness, gloom.

तमाल *s. m.* A mimosa which bears black flowers.

तरस् *s. n.* Velocity, speed.

तरु *s. m.* A tree.

तर्क १०. उ. तर्कयति-ते. To reason, to reflect. 2 To intend.

तर्क *s. m.* Reasoning. [fied.

तापित *a. m f n.* Pleased, satis-

तल <i>s. n.</i> Ground, surface. 2 The palm of the hand or of the foot.	तुल्य <i>a. m f n.</i> Equal, like, resembling.
तस्कर <i>s. m.</i> A thief, a robber.	तुल्यता <i>s. f.</i> तुल्यत्व <i>s. n.</i> Equality, similarity.
ताडित <i>a. m f n.</i> Beaten, struck, shot.	तुष् ४. प. तुष्यति. To be satisfied <i>caus.</i> तोषयति. To gratify.
तात <i>s. m.</i> A father. 2 Dear, (a carressing word of address.)	परि—To be much pleased.
तादृश <i>a. m. f n.</i> Such, similar to that. [mit.]	तुष्टि <i>s. f.</i> Satisfaction, grati- fication.
तापस <i>s. m.</i> An ascetic, a her- mit.	तूर्णम् <i>ad.</i> Quickly, swiftly.
ताम्बूल <i>s. n.</i> The betel-leaf.	तृण <i>s. n.</i> Grass.
ताम्बूलाधिकार <i>s. m.</i> The office of bearer of the betel-box.	तृणमुष्टि <i>s. m f.</i> A handful of grass.
ताम्र <i>a. m f n.</i> Red.	तृतीय <i>a. m f n.</i> The third.
तार <i>a. m f n.</i> Shrill, loud.	तृप् १. प. तर्पति. ४. प. तृप्यति. To satisfy, to gratify. 2 To be satisfied.
ताल <i>s. m.</i> Time (in music.)	तृप्त <i>a. m f n.</i> Satisfied, grati- fied, pleased.
तावत् <i>a. m f n.</i> So much, so many, so long, so far <i>adv.</i> Idem.	तृष्, तृषा <i>s. f.</i> Thirst.
तिग्मांशु <i>s. m.</i> The sun.	तृषित <i>a. m f n.</i> Thirsty.
तिथि <i>s. m f.</i> A lunar day.	तृष्णा <i>s. f.</i> Thirst.
तीक्ष्ण <i>a. m f n.</i> Sharp.	तृ १. प. तरति. To cross over. 2 To overcome,
तीर <i>s. n.</i> The bank (of a river).	अव. To descend, to alight.
तीव्र <i>a. m f n.</i> Excessive. 2 Pungent, keen. 3 Terrible, energetic.	उद्. To cross.
तु <i>part.</i> But, too, and, also.	वि. To grant.
तुङ्ग <i>a. m f n.</i> High. त्व <i>n.</i> Height.	तेजस् <i>s. n.</i> Light, splendour. 2 Power, might; dignity.
तुरग, तुरंग <i>s. m.</i> A horse.	तेजस्विन् <i>a. m f n.</i> Splendid mighty, glorious.

तोय *s. n.* Water.

तोरण *s. m. n.* An ornamented gateway or arch.

त्यक्त *a. m. f. n.* Left, abandoned, deserted.

त्यक्तुकाम *a. m. f. n.* Desirous of leaving.

त्यज् १. उ० त्यजति-ते. To quit, to abandon, to forsake.

सम्-Idem.

त्याग *s. m.* Relinquishing, abandoning; separation. 2 Liberality.

त्रय *s. n.* A number of three, a triad: *e. g.* स्थानत्रय three places. [th.]

त्रयोदश *a. m. f. n.* The thirteen-

त्रयोविंशतितम *a. m. f. n.* The twenty-third.

त्रस्त *a. m. f. n.* Terrified, alarmed. वा see त्रै.

त्रासित *a. m. f. n.* Frightened, alarmed. 2 Annoyed.

त्रि *a.* (plur. only, *m.* त्रयः, *f.* तिस्रः *n.* त्रीणि) Three.

त्रिदश *a. pl.* thirty. *s. m.* A name of the thirty three goods, a deity. 2 *s. m.* Heaven.

त्रिदिव *s. m. n.* Heaven, paradise, the abode of gods.

त्रिरात्र *s.* Three days and

nights.

त्रिशिख *a. m. f. n.* shaped like a trident.

त्रै १. आ. त्रायते. (Epic. imper. त्राहि, त्रातु.) To preserve, to protect.

त्रैलोक्य *s. n.* The three worlds, *i. e.* heaven, earth and the infernal regions.

त्र्यक्ष *s. m.* An epithet of S'IVA. [the three-eyed.]

त्वच् *s. f.* Skin.

त्वद् *Pro.* of the sec. pers. sing. Thou.

त्वदन्य *a. m. f. n.* Different from you, except you.

त्वदीय *a. m. f. n.* Thy, thine.

त्वर १. आ. त्वरते. To hasten, to do a thing speedily. *caus.* To drive away hurriedly.

त्वरा *s. f.* Haste, speed.

त्वरित *a. m. f. n.* Swift, quick.

-तम् *ad.* Quickly.

द

द *a. m. f. n.* Giving [used in compounds only.]

दंश् १. प. दशति. To bite, to sting.

दंष्ट्रा *s. f.* A tusk, a fang.

दंष्ट्रिन् *s. m.* An animal with large teeth.

दक्ष *a. m. f. n.* Clever, able, dex-

- terous.
- दक्षिण *s. m f n.* South, southern.
- दक्षिणा *s. f.* A present given to a Brâhman, especially after the performance of a religious rite.
- दक्षिणापथ *s. m.* The south, the southern country, the Dekhan.
- दक्षिणावत् *a. m f n.* Accompanied by large donations.
- दग्ध *a. m f n.* Burnt.
- दण्ड *s. m.* A staff, a stick. 2 Punishment.
- दण्डधारण *s. n.* Punishment.
- दर्पण्डन् *a. m f n.* Bearing a staff.
- दण्ड्य *a. m f n.* To be punished, punishable.
- दत्त *a. m f n.* Given, presented.
- दन्त *s. m.* A tooth.
- दन्तिन् *s. m.* An elephant, a tusker.
- दम *s. m.* Self-command, restraint of passions. 2 The name of one of the three sons of Bhîma, king of Vidarbha.
- दमयन्ती *s. f.* The name of the daughter of Bhîma, king of Vidarbha.
- दम्पती *s. m.* (Dual only) Husband and wife.
- दया *s. f.* Compassion, mercy.
- दयित *a. m f n.* Beloved, dear.
- दरिद्रा २. प. दरिद्राति. To be poor, to be small.
- दर्शन *s. n.* A view, a sight. 2 Appearance.
- दर्शनपथ *s. m.* Range of sight.
- दर्शनीय *a. m f n.* Worthy of being seen, beautiful.
- दर्शिन् *a. m f n.* seeing, knowing.
- दशम *a. m f n.* The tenth.
- दशरथ *a. m.* The name of a celebrated ancient sovereign of Ayodhyâ and father of RAMA.
- दशानन *s. m.* [Tenheaded] an epithet of Râvâna.
- दशार्ण *s. m. pl.* A country, part of central Hindustân, lying to the south-east of the Vindhya mountains.
- दष्ट *a. m f n.* Bitten, stung.
- दह १. प. दहति. To burn. 2 To torment.
- अनु- To burn, to destroy.

- दा ३, उ. ददाति, दत्ते १. प. य-दिग्वासम् *a. m f n.* Naked
 चक्षति To give. दिदृक्षा *s. f.* Desire to see.
 आ-To accept; to take, to दिदृक्षु *a. m f n.* Desirous of
 take away. seeing.
 उपा-To take along with, दिलीप *s. m.* The name of an
 to take up. ancient sovereign of
 समा-To take. Ayodhyá.
 प्र-To give, to grant.
 दाक्ष्य *s. n.* Cleverness, righte- दिव् ४. प. दीव्यति. To play, to
 ousness, probity. sport. २ To gamble.
 दातृ *s. m.* A giver, especially दिव् *s. f.* Heaven, the sky.
 a giver of gifts to Bráhmans दिवा *ad.* By day.
 or for religious purposes. देवानिशम् *ad.* Day and night.
 दान *s. n.* A gift, a present. २ देवारात्रम् *ad.* Day and night.
 Liberality. दिविस्पृश् *a. m f n.* Touching
 दानव *s. n.* [A son of Danu] A the heavens, reaching up
 demon. to sky.
 दान्त *a. m f n.* Subdued, tamed. दिवीकस् *s. m.* A god, a deity.
 २ Self-restrained. ३ The दिव्य *a. m f n.* Celestial, heav-
 name of one of the three enly, beautiful.
 sons of Bhīma king of दिश ६. प. दिशति. To show, to
 Vidarbha. point.
 दार *s. m.* (Only plural) A wife. आ-To order, to command.
 दारक *s. m.* A Child, a son. समा-Idem.
 दारुण *a. m f n.* Dreadful, उप-Idem.
 horrible. उप-Idem.
 दाव *s. m.* A wood-fire. उप-Idem.
 दास *s. m.* A slave, a servant. समुप-To point-out.
 दासत्व *s. n.* Servitude, slavery. प्र-Idem.
 दासी *s. f.* A female slave, a संप्र-Idem.
 maidservant. सम्-To teach, to instruct,
 दिग्ध *a. m f n.* Anointed, to send a message.
 smeared.

- दिश *s. f.* A point of the horizon, direction.
- दिष्ट *a. m f n.* Shown, Pointed out.
- दिष्ट्या *ad.* Happily, fortunately, With the acc. Hai *e. g.* दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् Hail to thee that thou undertakest such a vow.
- दीन *a. m f n.* Sorrowful, miserable, distressed.
- दीप् ४. आ. दीप्यते. To shine, to be resplendent. 2nd int. देदीप्यते To be very resplendent.
- दीप *s. m.* A lamp, a light.
- दीप्त *a. m f n.* Shining, burning.
- दीर्घ *a. m f n.* Long.
- दीर्घबाहु *a. m f n.* Having long or powerful arms.
- दुःख *a. m f n.* Painful. *s. n.* Pain, grief.
- दुःखम् *ad.* Painfully, In pain.
- दुःखार्त *a. m f n.* Distressed, grieving.
- दुःखित *a. m f n.* Afflicted, grieved.
- दुःसह *a. m f n.* Difficult to sustain, insupportable.
- दुन्दुभि *s. m.* A kettle-drum.
- दुरात्मन् *a. m f n.* Wicked.
- दुरुन्माद *a. m f n.* Not arrogant,
- humble.
- दुर्ग *a. m f n.* Inaccessible. *s. n.* A stronghold, a fort.
- दुर्धर्ष *a. m f n.* Difficult to be overcome, bold, dauntless.
- दुर्बल *a. m f n.* Weak, impotent.
- दुर्बलता *s. f.* Weakness.
- दुर्बुद्धि *a. m f n.* Stupid, foolish.
- दुर्मति *a. m f n.* Evil-disposed. 2 Sorrowful.
- दुर्मनस् *a. m f n.* Distressed, perplexed, sorrowful.
- दुर्लभ *a. m f n.* Difficult to be obtained, rare.
- दुर्विदग्ध *a. m f n.* Puffed up, conceited.
- दुर्वृत्त *a. m f n.* Vicious.
- दुर्वृत्ति *s. f.* Crime.
- दुश्चरित *s. n.* A wicked action.
- दुष्कर *a. m f n.* Difficult to be done, hardly possible.
- दुष्कृत *s. n.* Sin, guilt.
- दुष्ट *a. m f n.* Wicked, bad.
- दुष्भाव *a. m f n.* Wicked.
- दुहितृ *s. f.* A daughter.
- दूत *s. m.* A messenger.
- दूती *s. f.* A female messenger, a female confidante.
- दूर *a. m f n.* Distant, remote. *s. n.* Distance.
- दूरतस् *ad.* At a distance.
- दूर्वा *s. f.* A kind of grass.

दृढ <i>a. m f n.</i> Firm, strong. 2 Reliable.	देवरूपिन् <i>a.mfn.</i> Godlike, of divine form.
दृढम् <i>ad.</i> Very.	देवार्चना <i>s.f.</i> The worship of gods.
दृश् <i>s.f.</i> Sight, view. 2 The eye.	देवी <i>s.f.</i> A goddess. 2 A queen.
दृश् १. प. पश्यति. To see, to behold; to observe. <i>caus.</i> To show.	देश <i>s. m.</i> A region; a country. 2 A part, a place.
प्र- To see, to find.	देशकालज्ञ <i>a. m f n.</i> Knowing what is suited to place and time.
प्रति- To behold.	देशातिथि <i>s.f.</i> A foreigner.
दृश्य <i>a. m f n.</i> Visible, apparent. 2 Worth looking at, beautiful.	देह <i>s. m n.</i> The body. 2 Life.
दृष्ट <i>a. m f n.</i> Seen, perceived.	दैत्य <i>s.</i> A son of Diti, a demon.
दृष्टपूर्व <i>a. m f n.</i> Seen before.	दैव <i>a.mfn.</i> Divine. <i>s. n.</i> Fate, <i>दैवेन</i> , by the will of fate.
दृष्टि <i>s.f.</i> Vision, sight, view.	दैवगति <i>s.f.</i> Course of fortune; chance.
दृ १ प. दृणाति To tear, to split, to divide.	दैवत <i>a.mfn.</i> Pertaining or relating to a god. <i>s.n.</i> A god.
अव- <i>Pass.</i> To burst.	दैवपरायण <i>a.mfn.</i> Trusting in fate.
वि- To tear, to divide.	दैवयोग <i>s.m.</i> A fortuitious combination of circumstances.
देय <i>a. m f n.</i> To be given.	दोला <i>s.f.</i> A swing.
देव् १. उ. देवति-ते To lament.	दोष <i>s. m.</i> Sin, fault, crime.
परि- To lament vehemently.	दौत्य <i>s.n.</i> The state of being a messenger. <i>दौत्येनागत्य</i> Having come as a messenger.
देव <i>s. m.</i> A god. 2 A king. 3 A person of high rank.	दौर्बल्य <i>s. n.</i> Weakness.
देवता <i>s.f.</i> A god, a deity, a goddess.	शुक्ल १-आ. श्रोतते To shine <i>caus.</i>
देवन <i>s. n.</i> Play; gambling.	To make resplendent.
देवपति <i>s. m.</i> The lord of gods, Indra.	वि-Idem.
देवराज, देवराज <i>s. m.</i> King of Gods, an epithet of INDRA.	

श्रुति *s. f.* Splendour.

शूत *s. n.* Gambling.

द्रविण *s. n.* Wealth, money.

द्रव्य *s. n.* Wealth, property.

द्राक् *ad.* Instantly, 2 Nearly.

दु १.प. द्रवति. To run, to melt.

अभि—To run near, to run towards.

समा—To run towards, to rush on.

समुप—To run towards, to approach.

प्र—To run away.

द्रुत *a. m f n.* Quick.

द्रुम *s. m.* A tree.

द्वादश *a. m f n.* the twelfth.

द्वापर *s. n.* The name of the third *yuga* of the world comprising 8,64,000 years.
2 The age personified.

द्वार् *s. f.* A gate, a door.

द्वाविंशतितम *a. m f n.* The twenty-second.

द्विज *a. m f n.* Twice born, *s. m.*

A twice born man, a Brâhman, Kshatriya, or Vais'ya.
2 A bird.

द्विजाति *s. m.* A twice born man, especially a Brâhman.

द्वितीय *a. m f n.* The second.

द्वितीयम् *ad.* Again, a second time.

द्विधा *ad.* Twofold, in two parts, divided.

द्विप *s. m.* An elephant.

द्विपाद् *a. m f n.* Two-footed, biped *s. m.* A man.

द्विषत् *s. m.* An enemy.

द्वीपिन् *s. m.* A panther.

द्वैरथ *s. n.* A duel, single combat.

ध

धन *s. n.* Wealth, property, goods.

धनिन् *a. m f n.* Rich, wealthy.

धनुष्मत् *a. m f n.* Carrying a bow. *s. m.* An archer, a bowman.

धनुस् *s. n.* A bow.

धन्य *a. m f n.* Fortunate.

धन्विन् *a. m f n.* Armed with a bow. *s. m.* An archer.

धर *a. m f n.* Wearing, holding. used in comp. *e. g.*

जटाभारधर Wearing thick matted hair.

धरणी *s. f.* The earth.

धरणीतल *s. n.* The ground.

धर्म *s. m.* Virtue, merit. 2 Right, law, duty, justice.
3 Character, quality.

धर्मज्ञ *a. m f n.* Knowing the sacred law, pious.

धर्मर्तस् <i>ad.</i> Rightly, justly, piously.	सम्प- <i>To run towards, to approach.</i>
धर्मभृत् <i>a. m f n.</i> Pious, virtuous.	धावित <i>a. m f n.</i> Run, running.
धर्मराज <i>s. m.</i> An epithet of YAMA, the judge of the dead.	धारण <i>s. n.</i> The holding, having, possessing.
	धारा <i>s. f.</i> The edge.
	धाराधर <i>s. m.</i> A cloud.
धर्मविद् <i>a. m f n.</i> Knowing the holy law, righteous.	धारिन् <i>a. m f n.</i> Holding, having, wearing.
धर्मात्मन् <i>a. m f n.</i> Righteous, pious.	धार्मिक <i>a. m f n.</i> Pious, virtuous.
धर्षित <i>a. m f n.</i> Overcome.	धिक् <i>interj.</i> Fie! for shame! out upon! It takes the <i>acc.</i> case.
धा ३. उ. दधाति, धत्ते. To put ; to place. 2 To give. 3 To hold. 4 To take.	धीमत् <i>a. m f n.</i> Intelligent, wise.
अन्तर्- <i>To vanish, to disappear.</i>	धीर <i>a. m f n.</i> courageous.
अभि- <i>To relate, to tell.</i>	धृष्टुमार <i>s. m.</i> The name of a king.
आ- <i>To place upon.</i>	धृ ५. प. धृनोति. <i>To blow, to fan.</i>
समा- <i>To light, to set on fire.</i>	धूर्त <i>a. m f n.</i> Cunning, crafty.
वि- <i>To arrange, to dispose, to commit.</i>	धूलि <i>s. f.</i> Dust.
संवि- <i>To arrange.</i>	धूसर <i>a. m f n.</i> Gray.
धातु <i>s. m.</i> A metal, a mineral.	धृ १. उ. धरति—ते. <i>To bear, to support, to endure, to hold. 2 To last, to continue. 3 To direct one's mind. caus. To endure, to support.</i>
धातृ <i>s. m.</i> The creator.	अव- <i>To know, to think, to determine.</i>
धात्री <i>s. f.</i> A nurse.	सम्- <i>To suffer, to endure.</i>
धाव् १. उ. धावति, धावते. <i>To go.</i>	धृत <i>a. m f n.</i> Worn.
परि- <i>To run about, to walk about</i>	
अनु- <i>To run after, to go near.</i>	
अभि- <i>To approach.</i>	
आ- <i>To rush upon, to attack.</i>	

धृति *s. f.* Firmness, constancy. नचिरात् *ad.* Shortly, quickly.

धृष् ५. प. १. प. धृष्णोति, धर्षति. नति *s. f.* Bending.

To be courageous, to dare नद् १. प. नदति. To sound, to
caus. To injure, to violate thunder. *caus.* To cause to
 प्र—To lay hands upon, to resound.
 seize. उद्—To bray.

धैर्य *s. n.* Firmness, steadiness, प्र—To make a loud noise.
 courage. नदी *s. f.* A river.

ध्यान *s. n.* Reflecting, think- नद्ध *a. m f n.* Bound. 2 Posses-
 ing, meditation. sed of, containing.

ध्यै १. प. ध्यायति. To meditate, ननु *ad.* Part. of interrogation
 to reflect, to think. *e. g.* नन्वसि Art thou not?
 प्र—Idem. 2 Of exhortation, corres-
 ponding to, pray, do, &c.

ध्रुव *a. m f n.* Firm, fixed. 2 नन्द १. प. नन्दति. To be pleas-
 Certain, sure. ed. *caus.* To gladden.

ध्वज *s. m.* A banner.

ध्वनि *s. m.* Sound.

ध्वस्त *a. m. f n.* Fallen, de-
 stroyed; disfigured.

न

न part. Not, no. न चैवम्
 rather than.

नक्तम् *ad.* At night.

नक्षत्र *s. n.* A constellation,
 a lunar mansion.

नग *s. m.* A mountain. 2 A
 tree.

नगर *s. n.* A town.

नगरी *s. f.* A town.

नग्न *a. m f n.* Naked.

नम्रीकृत *a. m f n.* Stripped.

नन्दन *s. m.* A Son. *s. n.* The
 garden of Indra.

नन्दिनी *s. f.* A daughter.

नभस् *s. n.* Sky, heaven.

नभस्तल. *s. n.* The sky.

नम् १. प. नमति (epic. also आ-
 ते) To bow, to salute, to
 worship. *caus.* To bend.

प्र—Idem.

वि—To bend.

नमस् *s. n.* A bow, a salutation.

नमस्कार *s. m.* Salutation.

नमस्य <i>denom.</i> नमस्यति. To worship.	To <i>caus.</i> To kill.
नम्र <i>a. m f n.</i> Humble.—ता <i>s. f.</i> Humility.	नष्ट <i>a. m f n.</i> Destroyed, ruined; lost.
नय <i>s. m.</i> Prudent conduct.	नहुष <i>s. m.</i> The name of an ancient king of the lunar race, son of A'yus and grandson of Purúravas.
नयन <i>s. n.</i> The eye.	नाग <i>s. m.</i> A serpent.
नर <i>s. m.</i> A man.	नागराज <i>s. m.</i> The king of serpents, Vāsuki.
नरक <i>s. m.</i> The infernal regions, hell.	नाथ <i>s. m.</i> A master, a protector.
नरवाहिन् <i>a. m.</i> Carried by men.	नाद <i>s. m.</i> A voice, a cry.
नरव्याघ्र <i>s. m.</i> An excellent man.	नादित <i>a. m f n.</i> Resounding with.
नरेन्द्र, नरेश्वर <i>s. m.</i> A king.	नाना <i>inde.</i> Manifold, various.
नरोत्तम <i>s. m.</i> The most excellent among men.	नाम <i>ad.</i> By name, namely, in deed. Sometimes an explosive.
नर्द १. प. नर्दति. To roar, to trumpet.	नामन् <i>s. n.</i> A name.
नल <i>s. m.</i> The name of a king.	नामतस् <i>ad.</i> By name.
नव <i>a. m f n.</i> New, young.	नायक <i>s. m.</i> A leader.
नवन् <i>a. m. f n.</i> Nine.	नारद <i>s. m.</i> The name of a celebrated legislator and saint.
नवदश <i>a. m f n.</i> The nineteenth.	नारी <i>s. f.</i> A woman.
नवम <i>a. m. f n.</i> The ninth.	नाशन <i>a. m f n.</i> Destroying, (used in comp. only) <i>s. n.</i> Destruction.
नश् १. प. नशति. To obtain. वि—Idem.	नासा <i>s. f.</i> The nose.
नश् ४. प. नश्यति. (Epic. १. प. —नशति and ४. आ.) To perish, to die, to be lost, to disappear. <i>caus.</i> To cause to disappear.	नाहुष <i>s. m.</i> A descendant of Nahusha, Yayāti.
प्र—To disappear.	निःशङ्क, निःशङ्कित <i>a. m f n.</i>
संप्र—Idem.	
वि—To perish, to die.	

Unsuspecting.	निधन <i>s. n.</i> Death.
निःशब्द <i>a. m f n.</i> Silent, still.	निधि <i>s. m.</i> A treasure. 2 A receptacle.
निःश्वास <i>s. m.</i> Sighing.	निपतित <i>a. m f n.</i> Fallen down.
निःश्वासपरम <i>a. m f n.</i> Sighing incessantly.	निपात <i>s. m.</i> The falling.
निःसंशय <i>a. m f n.</i> Free from doubt—यम् <i>ad.</i> Undoubtedly, certainly.	निपातिन् <i>a. m f n.</i> Destroying, killing
निःसंज्ञ <i>a. m f n.</i> Without consciousness, dead.	निपान <i>s. n.</i> Place for drinking water, a watering place.
निःसार <i>a m f n.</i> Worthless.	निपुण <i>a. m f n.</i> Skilful, clever, —ता <i>f.</i> Cleverness.
निःसारित <i>a. m f n.</i> Driven out, expelled.	निभ <i>a. m f n.</i> Resembling, like; used in compound only <i>e. g.</i> पूर्णचन्द्रनिभ Resembling the full moon.
निःसृत <i>a m f n.</i> Issued out.	निभृत <i>a. m f n.</i> Concealed, secret.
निःस्पृह <i>a. m f n.</i> Not covetous.	निमित्त <i>s. n.</i> Cause, reason, motive; often used in comp. <i>e. g.</i> अतोनिमित्तम् on this account, from this cause. 2 A mark, a sign.
निकर <i>s. m.</i> A heap.	निमेष <i>s. m.</i> A wink, the twinkling of the eyes.
निकृत <i>a. m f n.</i> Humbled. -2 Deceived.	नियत <i>a m f n.</i> Restrained. 2 Performing austerities.
निकृति <i>s. f.</i> Wickedness, baseness, contempt.	नियोग <i>s. m.</i> An order, a command.
निक्षेप <i>s. m.</i> A deposit, a pledge.	निरत <i>a. m f n.</i> Delighting in.
निज <i>a. m f n.</i> Own.	निरपाय <i>a. m f n.</i> Free from calamity.
नितम्बिनी <i>s. f.</i> one having large hips, beautiful.	निरभिभव <i>a. m f n.</i> Not
नित्यम् <i>ad.</i> Eternally, continually. 2 Daily.	
नित्यशस् <i>ad.</i> Constantly, continually.	
निद्रा <i>s. f.</i> Sleep.	
निद्रान्ध <i>a. m f n.</i> Blind with sleep. [sleepy	
निद्रालु <i>a. m f n.</i> Drowsy	

humiliating.	निवेश <i>s. m.</i> Entrance, 2 Halting.
निरर्थक <i>a. m f n.</i> Useless.	निवेशन <i>s. n.</i> A house, a dwelling.
निरुत्साह <i>a. m f n.</i> Indolent,	निशा <i>s. f.</i> Night.
cowardly.—ता <i>f.</i> Cowardice.	निशाकर <i>s. m.</i> The moon.
निर्घोष <i>s. m.</i> A loud noise.	निशित <i>a. m f n.</i> Sharp.
निर्जन <i>a. m f n.</i> Solitary, desert.	निश्चय <i>s. m.</i> Decision, determination, certainty.
निजित <i>a. m f n.</i> Vanquished, overcome.	निश्चल <i>a. m f n.</i> Imperishable.
निर्झर <i>s. m.</i> A waterfall.	निश्चित <i>a. m f n.</i> Determined, certain.
निर्दय <i>a. m f n.</i> Cruel, harsh.	निषध <i>s. m. pl.</i> The country of the Nishadhas, situated in the south-east division of India.
—यम् <i>ad.</i> Cruelly.	निषेवित <i>a. m f n.</i> Inhabited.
निर्दिष्ट <i>a. m f n.</i> Described, shown.	निष्कान्त <i>s. m.</i> Come out, gone fourth.
निर्द्रव्य <i>a. m f n.</i> Poor.	निष्फल <i>a. m f n.</i> Fruitless, useless.
निर्मल <i>a. m f n.</i> Clear, pure.	निम् <i>s. m.</i> A prefix denoting privation or negation.
निर्मित <i>a. m f n.</i> Made, fabricated.	निःस्वन <i>s. m.</i> Sound, noise.
निर्वात <i>a. m f n.</i> Without wind, calm, <i>s. n.</i> A windless place.	निहत <i>a. m f n.</i> Killed, slain.
निर्विच्छेद <i>a. m f n.</i> Motionless.	नी १. उ. नयति—ते To lead, to guide, [with abstract nouns to reduce to e. g. दुर्बलतां—
निर्विशेष <i>a. m f n.</i> Equal.	नी To make weak.
निर्वृत <i>a. m f n.</i> Happy.	अप—To cast off, to take away.
निर्वृति <i>s. f.</i> Repose, rest. 2 Content.	आ—To bring, to lead, to take
निर्वृत्त <i>a. m f n.</i> Finished, completed, accomplished.	caus, To cause to be called
निर्व्याजिता <i>s. f.</i> Sincerity.	
निवारण <i>s. n.</i> Resistance, prevention.	
निवृत्त <i>a. m f n.</i> Returned, repenting. 2 Finished, completed. 3 Ceased, stopped.	

उप—To bring to, to fetch.	नेषध् <i>a. m f n.</i> Sprung from
समा—Idem.	the country of the <i>Nishadhas</i> , a frequent epithet of
उप—To bring near.	king NALA. 2 An inhabitant of the country of the
प्र—To love, to be kind.	Nishadhas.
नीच <i>a. m f n.</i> Base, mean, vile.	
2 Low, low lying.	
नीचानुवर्तिन् <i>a. m f n.</i> Following	नो <i>Indecl.</i> Not.—चेद् if not,
a low course of conduct,	otherwise.
keeping low company.	न्यस्तदण्ड <i>a. m f n.</i> Peaceful.
नीचैस् <i>ad.</i> Lowly, along the	न्यायवादिन् <i>a. m f n.</i> Speaking
ground.	what is right or proper.
नीत <i>a. m f n.</i> Conducted,	न्याय्य <i>a. m f n.</i> Right, equi-
taken away.	table, just.
नीर <i>s. n.</i> Water.	न्यास <i>s. m.</i> Giving up, abandon-
नील <i>a. m f n.</i> Blue, dark blue.	ing.
नीली <i>s. f.</i> Indigo-dye.	
नु Particle of interrogation.	
नुद् ६. उ. नुदति—ते. To urge	पक्ष <i>s. m.</i> A wing.
on, to drive. caus. Idem.	पक्षिन् <i>s. m.</i> A bird. 2 An arrow.
संप्र—Idem.	पक्ष्मन् <i>s. n.</i> Eyelash.
नूनम् <i>inde.</i> Certainly, verily,	पङ्क्तिन् <i>a. m f n.</i> Dirty.
truly.	पञ्चतन्त्र <i>s. n.</i> The name of a
नृ <i>s. m.</i> A man.	collection of tales contain-
नृप <i>s. m.</i> A king.	ing five books.
नृपति <i>s. m.</i> A king.	पञ्चत्व <i>s. n.</i> Death.
नृशंस <i>a. m f n.</i> Cruel, wicked.	पञ्चदशन् <i>a. m f n.</i> Fifteen.
नेतृ <i>s. m.</i> A leader.	पञ्चन् <i>a. m f n.</i> Five.
नेत्र <i>s. n.</i> The eye.	पञ्चम <i>a. m f n.</i> The fifth.
नैपुण, नैपुण्य <i>s. n.</i> Skill, dexte-	पञ्चविंशतितम <i>a. m f n.</i> The
rity. 2 Art.	twenty-fifth.
नैराश्य <i>s. n.</i> Hopelessness,	पञ्चशीर्ष <i>a. m f n.</i> Having five
despaire.	heads.
	पञ्चाशत् <i>a. f.</i> Fifty.

पञ्चाशीति *s. f.* Eighty-five.

पञ्जर *s. n.* A cage.

पट् १. प. पटति. To go. १०. उ.

पाटयति—ते. To split, to cleave asunder.

पट *s. m.* Cloth.

पण् १. आ. पणते To play for.

पण *s. m.* A wager, a stake at play. 2. Play, gambling.

पणकाल *s. m.* The time of gambling.

पत् १. प. पतति, epic also आ.

To descend, to fall down. *caus.* To shoot.

आ—To fall upon, to attack.

उद्—To rite, to fly up, to jump up.

समुद्—To rise, to fly up, to jump up.

नि—To fall, to sink, to alight.

परि—To fall.

सम्—To go or fall with speed.

2 To meet, to come.

पतत्रिन् *s. m.* A bird.

पति *s. m.* A master, a lord, an owner. 2 A husband.

पतित *a. m. f n.* Fallen, sunk. 2 Directed.

पतित्व *s. n.* Mastership. 2 Marriage.

पतिव्रता *s. f.* A virtuous wife, a wife devoted to her husband.

पत्नी *s. f.* A wife.

पथिन् *s. m.* A way, a road : in comp. पथ *e.g.* आख्यातपथ, The prescribed way.

पथ्य *a. m f n.* Proper, wholesome, एनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु, eat him and (so) take your diet.

पद् ४. आ. पद्यते—Epic also प. To go to move.

अभि—To approach, to come to, to fall to.

व्या—*caus.* To injure, to kill.

उप—To occur, to be suitable. *caus.* To guess.

प्रति—To arrive at. 2 To obtain. 3 To recover. 4 To learn.

वि—To be destroyed.

पद् *s. n.* A foot. 2 A step. 3 A spot, a place.

पदवी *s. f.* Office, rank.

पदाजि, पदाति *s. m.* A foot soldier. [stance.

पदार्थ *s. m.* A thing, a sub-

पद्म *s. m n.* A lotus.

पद्मक *s. n.* A kind of plant.

पद्मिनी *s. f.* A lake abounding.

in lotuses.

पन्नग *s. m.* A serpent.

पयोधर *s. m.* A woman's breast.

पयोष्णी *s. f.* A river, usually called the Tapiti.

पर *a. m. f. n.* Most extreme, best, excellent. 2 Other, another. 3 (as second member of compounds) Intent on, absorbed in. *s. m.* An enemy.

परतम् *ad.* After.

परंतप *a. m. f. n.* Subduing a foe. *s. m.* A Conqueror.

परपुंजय *a. m. f. n.* Conquering the enemy's towns.

परम् *con.* But, yet, notwithstanding. *ad.* Hereafter, afterwards.

परम् *a. m. f. n.* Chief, best, excellent. 2 Much, utmost. 3 (as second member of comp.) Very much given to.

परमम् *ad.* Exceedingly.

परवीरहन् *s. m.* Destroyer of excellent heroes. 2 Destroyer of the enemy's heroes.

परस्पर *a. m. f. n.* Reciprocal, mutual. परस्परतस् With or towards each other.—रम् *ad.* Mutually.

पराक्रम *s. m.* Valour, strength.

पराङ्मुख *a. m. f. n.* Turning away, with the face averted. 2 Adverse to.

पराजित *a. m. f. n.* Conquered, defeated.

परामृष्ट *a. m. f. n.* Touched, violated.

परायण *s. n.* Attachment, devotedness, engrossment, used in comp. भर्तृपरायण devoted to (her) husband; शोकपरायण engrossed with grief.

परासु *a. m. f. n.* Lifeless.

परि *Pre.* Around; entirely, thoroughly.

परिक्रम *s. m.* Walking about, the capability of walking about.

परिमह *s. m.* Dependants, members of the household.

परिग्लान *a. m. f. n.* Wearied out, exhausted.

परिव *s. m.* A club mounted with iron, a mace.

परिचर्या *s. f.* Service.

परिचारक *s. m.* An attendant.

परिचारण *s. n.* Service, worship. [vant.

परिचारिका *s. f.* A female ser-

परिच्छद *s. m.* Covering. 2 At-

tendants. When latter part	round, going round.
a comp. it means, provided.	परिवारित <i>a. m f n.</i> Surrounded, enclosed by.
परिच्युत <i>a. m f n.</i> Dethroned, degraded.	परिश्रम <i>s. m.</i> Fatigue.
परिणायक <i>m.</i> A guide.	परिश्रान्त <i>a. m f n.</i> Very fatigued, very exhausted.
परित्यक्त <i>a. m f n.</i> Abandoned, deserted.	परिषोडश <i>a. m f n.</i> Full sixteen.
परित्यज्य <i>indecl.</i> Except.	परिष्कृत <i>a. m f n.</i> Adorned.
परित्याग <i>s. m.</i> Relinquishment, abandonment, desertion.	परिहास <i>s. m.</i> Sport, joke.
परित्याज्य <i>a. m f n.</i> To be neglected.	परीक्षा <i>s. f.</i> Investigation, examination.
परिदेवित <i>s. n.</i> Lamentation.	परीत <i>a. m f n.</i> Surrounded; overcome.
परिधान <i>s. n.</i> Lower garment.	परीवार <i>s. m.</i> Retinue, attendants.
परिध्वंस <i>s. m.</i> Banishment, exile.	परुष <i>a. m f n.</i> Severe, harsh.
परिनिष्ठा <i>s. f.</i> Completion, entirety.	परेण <i>ad.</i> After; beyond.
परिपूर्ण <i>a. m f n.</i> Quite full.	2. Above.
परिप्रेप्सु <i>a. m f n.</i> Desirous of obtaining.	परेत <i>a. m. f n.</i> Dead. <i>s. m. pl.</i> The manes.
परिप्लुत <i>a. m f n.</i> Oppressed, overcome. 2 Bathed.	परोक्ष <i>a. m f n.</i> Invisible, imperceptible. 2 Strange.
परिभव <i>s. m.</i> Contempt.	पर्ण <i>s. n.</i> A leaf.
परिभ्रष्ट <i>a. m f n.</i> Fallen, deprived of.	पर्णाद् <i>s. m.</i> name of a Bráhman.
परिरक्षित <i>a. m f n.</i> Well protected.	पर्याप्त <i>a. m f n.</i> Sufficient.
परिवत्सर <i>a. m.</i> Year.	पर्युषित <i>a. m f n.</i> Stale, disrespectful.
परिवर्तिन् <i>a. m f n.</i> Moving	पर्वत <i>s. m.</i> A mountain, a hill.
	पलायन <i>s. n.</i> Flight, flying.
	पलाश <i>s. m.</i> A tree bearing

beautiful red blossoms.	पारिषद् <i>s. m.</i> A person present at an assembly.
पल्लव <i>s. m n.</i> A young shoot, a sprout. अंध्रपल्लव The red or ruby lip.	पार्थिव <i>a. m f n.</i> Terrestrial, made of earth <i>s. m.</i> A king.
पवन <i>s. m.</i> Air, wind.	पाल् १०. उ. पालयति—ते. To guard, to protect, to preserve.
पश्चात् <i>ad.</i> Afterwards.	परि—Idem.
पश्चिम <i>s. m.</i> Last. 2 Western.	पाल <i>s. m.</i> A protector, a guardian.
पा १. प. पाति. To protect <i>caus.</i> पालयति Idem.	पावक <i>s. m.</i> Fire.
परि.— <i>caus.</i> To protect well.	पाशव <i>a. m f n.</i> Relating to beasts.
पांशु <i>s. m.</i> Dust.	पितृ <i>s. m.</i> A father. 2 pl. The deceased and deified progenitors of mankind, the manes.
पांसन <i>a. m f n.</i> Disgracing.	पिपासा <i>s. f.</i> Thirst.
पाण <i>s. m.</i> A stake [at play].	पिपासित <i>a. m f n.</i> Thirsty.
पाणि <i>s. m.</i> The hand.	पिण्डु <i>s. m.</i> A mole.
पाण्डु <i>a. m f n.</i> Pale, yellowish, white.	पीड् १०. प. पीडयति. To press, to squeeze. 2 To torment, to give pain.
पाण्डुर <i>a. m f n.</i> Pale, yellowish, white.	नि—To press.
पात्र <i>s. n.</i> A drinking vessel. 2 A deserving person.	पीडा <i>s. f.</i> Pain, affliction.
पाद् <i>s. m.</i> Foot.	पीन <i>a. m f n.</i> Fat, full, round.
पादधावन <i>s. n.</i> Washing the feet.	पुंस् <i>s. m.</i> A man.
पादप <i>s. m.</i> A tree.	पुण्य <i>a. m f n.</i> Holy. 2 Auspicious. 3 Beautiful.
पान <i>s. n.</i> Drink.	<i>s. n.</i> A good action, merit.
पानीय <i>s. n.</i> Water.	पुण्यकृत् <i>a. m f n.</i> Acting righteously, pious, virtuous.
पाप <i>a. m f n.</i> Sinful, wicked. <i>s. n.</i> Sin, crime, guilt.	
पापकृत <i>s. n.</i> A crime, a misdeed.	
पार <i>s. m. n.</i> The end.	

पुण्यश्लोक <i>a. m f n.</i> Having holy fame. This epithet is applied to king NALA, YUDHISH-THIRA, SITA and VISINTU.	पुरा <i>adv.</i> Before, formerly.
पुण्याहवाचन <i>s.n.</i> A ceremony at which the invited Brâh- mans wish the sacrificer prosperity and happiness.	पुरातन <i>a. m f n.</i> Ancient, old, what happened before.
पुत्र <i>s. m.</i> A son.	पुरी <i>s. f.</i> A city, a town.
पुत्रिका <i>s. f.</i> A daughter.	पुरुष <i>s. m.</i> A man, a male. 2 A person, an individual.
पुत्रिन् <i>a. m f n.</i> Having a son.	पुरुषर्षभ <i>s. m.</i> An excellent man.
पुत्री <i>s. f.</i> A daughter.	पुरोगम <i>a. m f n.</i> Preceding, chief, principal.
पुनर् <i>adv.</i> Again. 2 But, how- ever, पुनःपुनर् Again and again.	पुलकित <i>a. m f n.</i> Having the hair standing erect with delight.
पुम् see पुंम्.	पुष्कर <i>s. m.</i> The name of a king, the brother of NALA.
पुमांस् see पुंम्.	पुष्कल <i>a. m f n.</i> Much, many.
पुर <i>s. n.</i> A town.	पुष्ट <i>a. m f n.</i> Fed, nourished.
पुरःसर <i>s. m.</i> A leader; <i>in</i> <i>comp.</i> preceded by.	पुष्टि <i>s. f.</i> A thriving condition.
पुरंजय <i>a. m f n.</i> Conquering cities.	पुष्प <i>s. n.</i> A flower.
पुरतस् <i>adv.</i> Before.	पुष्पवृष्टि <i>s. f.</i> A shower of flowers.
पुरवासिन् <i>a. m f n.</i> A citizen.	पुष्पमङ्ग <i>s. m.</i> The crushing of flowers.
पुरम् <i>adv.</i> Before, in front. 2 Away from.	पूज् १७. उ. पूजयति—ते To adore, to worship; to treat with respect. .
पुरस्कृत <i>a. m f n.</i> Placing in front; as latter part of a <i>comp.</i> filled with.	अभि—To worship, to honour.
पुरस्कृत <i>a. m f n.</i> Placed in front. 2 Distinguished, honoured. 3 Advanced.	सम्—Idem.
	पूजा <i>s. f.</i> Worship, veneration. 2 Homage, honour.
	पूजित <i>a. m f n.</i> Worshipped,

adored.	Honoured,	प्रकल्पित <i>a. m f n.</i> Done, made.
hospitably received.		प्रकार <i>s. m.</i> Manner, kind.
पूर् ४. आ. पूर्यते; To be filled.		प्रकाशता <i>s. f.</i> Fame, celebrity,
<i>caus.</i> to fill.		publicity.
पूर्ण <i>a. m f n.</i> Filled, full.		प्रकीर्ण <i>a. m f n.</i> Spread, scat-
पूर्यत् <i>irr. part pres.</i> -पूर्यमाण.		tered.
पूर्व <i>a. m f n.</i> Antecedent,		प्रकृति <i>s. f.</i> Nature. 2 Natural
		state. 3 A subject.
पूर्वम् <i>ad.</i> Formerly, at first.		प्रकृष्ट <i>a. m f n.</i> Remote, far,
पृथिवी <i>s. f.</i> The earth.		long. 2 Chief.
पृथिवीक्षिन् <i>s. m.</i> A king.		प्रकोप <i>s. m.</i> Provocation, great
पृथिवीपति <i>s. m.</i> A king.		anger.
पृथिवीपाल <i>s. m.</i> A king.		प्रक्षालन <i>s. n.</i> Washing, clean-
पृथु <i>a. m f n.</i> Large, great.		ing.
पृथ्वीपति <i>s. m.</i> A king.		प्रख्य <i>a. m f n.</i> Resembling,
पृष्ट <i>a. m f n.</i> Asked.		similar; known as; used in
पृष्ठ <i>s. n.</i> The back, the rear.		comp. only.
2 The surface <i>e. g.</i> मृपृष्ठ		प्रमह <i>s. m.</i> Seizing, taking.
the surface of the earth.		प्रचलित <i>a. m f n.</i> Advanced.
पृष्ठतस् <i>ad.</i> In the rear,		प्रचलन <i>s. n.</i> Stirring, stir.
behind.		प्रच्युत <i>a. m f n.</i> Fallen from,
पौर <i>a. m f n.</i> Relating to a		heretof.
town. <i>s. m.</i> A citizen.		प्रच्छ ई. प. प्रच्छति. Epic. also.
पौरजन <i>s. m.</i> A citizen.		आत्म. To ask, to enquire,
पौरुष <i>s. n.</i> Strength, power.		to interrogate.
पौर्णमास <i>a. m f n.</i> Relating to		परि—To ask about.
the full moon—सी निशा The		प्रच्छन्न <i>a. m f n.</i> Hidden, con-
night of the full moon.		cealed.
प्र <i>prep.</i> Exceeding, very ;		प्रच्छादन <i>a. m f n.</i> Covering.
much. 2 Before; forth,		प्रजा <i>s. f.</i> Offspring, progeny.
forward, away.		2 <i>pl.</i> Subjects.
प्रकट <i>a. m f n.</i> Manifest.		प्रजायिन् <i>a. m f n.</i> Bearing,

giving birth to.	illustrious.
प्रज्ञ <i>a. m f n.</i> Wise, clever.	प्रतीक्षा <i>s. f.</i> Looking out for, awaiting.
प्रज्ञा <i>s. f.</i> Wisdom, intelligence.	प्रतीक्षिन् <i>a. m f n.</i> Expecting,
प्रज्वलित <i>a. m f n.</i> Kindled.	
प्रणत <i>a. m f n.</i> Bending.	प्रतीहार <i>s. m.</i> A door keeper.
प्रणय <i>s.m.</i> Affection, kindness.	-त्व The office of door-keeper.
प्रतर्पित <i>a. m f n.</i> Satisfied.	
प्रताडित <i>a. m f n.</i> Beaten, struck.	प्रत्यक्ष <i>a. m f n.</i> Visible, perceptible. प्रत्यक्षम् In presence of, before.
प्रतारित <i>f n.</i> Deceived, cheated.	प्रत्यक्षदर्शन <i>s. n.</i> The faculty of seeing the gods.
प्रति <i>prep.</i> To, towards, in	प्रत्ययित <i>a. m f n.</i> Confiding,
प्रतिकर्मन् <i>a.m.f.n.</i> Revengeful.	
प्रतिपाण <i>s.m.</i> A stake at play.	प्रत्याख्यात <i>a. m f n.</i> Rejected,
प्रतिबन्ध <i>s.m.</i> Impeding, creating obstacles, impediment.	प्रत्यामन्न <i>a. m f n.</i> Near, neighbouring.
प्रतिबुद्ध <i>a. m f n.</i> Awakened.	प्रत्यृष <i>s.m.</i> The early morning.
प्रतिभय <i>a. m f n.</i> Fearful, dangerous.	प्रथम <i>a m f n.</i> First, chief, principal
प्रतिमा <i>s. f.</i> Resemblance, likeness.	प्रथमतस्, प्रथमम् <i>ad.</i> In the first place, previously.
प्रतिरूप <i>a. m f n.</i> Worthy, proper.	प्रथित <i>a. m f n.</i> Celebrated, famous.
प्रतिवचन, प्रतिवचस् <i>s. n.</i> An answer, a reply.	प्रदत्त <i>a. m f n.</i> Given.
प्रतिवाक्य <i>s. n.</i> A reply.	प्रदातव्य <i>a. m f n.</i> To be given.
प्रतिश्रय <i>s. m.</i> Refuge, shelter.	प्रदातृ <i>s. m.</i> A giver.
2 Room.	प्रदान <i>s. n.</i> Liberality.
प्रतिष्ठा <i>s. f.</i> Fame, Celebrity.	प्रदीप्त <i>a. m f n.</i> Shining, inflamed.
प्रतिष्ठित <i>a. m f n.</i> celebrated,	

प्रदेश <i>s. m.</i> A district, a place.	प्रमदवन <i>s. m.</i> A pleasure-grove.
प्रदेशित <i>a. m f n.</i> Informed.	प्रमाण <i>s. n.</i> Proof, evidence.
प्रद्रुत <i>a. m f n.</i> Run away, departed.	2 Authority.
प्रधावित <i>a. m f n.</i> Run away.	प्रमुख <i>a. m f n.</i> Chief, principal.
प्रनष्ट <i>a. m f n.</i> Lost, disappeared.	प्रमृष्ट <i>a. m f n.</i> Polished, bright.
प्रपन्न <i>a. m f n.</i> Come to, reached.	प्रमेय <i>a. m f n.</i> Measurable.
प्रवोधित <i>a. m f n.</i> Admonished.	प्रयात <i>a. m f n.</i> Gone forward, going forward.
प्रभञ्जन <i>s. m.</i> A storm.	प्रलब्ध <i>a. m f n.</i> Cheated, deceived.
प्रभवितृ <i>a. m f n.</i> Mighty, powerful.	प्रलब्धव्य <i>a. m f n.</i> to be de- ceived, to be disappointed.
प्रभा <i>s. f.</i> Radiance, lustre, splendour.	प्रलापिन् <i>a. m f n.</i> Talking in- coherently.
प्रभात <i>s. n.</i> The morning.	प्रवाम <i>s. m.</i> Travels.
प्रभाव <i>s. m.</i> Might, power.	प्रविद्ध <i>a. m f n.</i> split.
प्रभाषित <i>a. m f n.</i> Spoken, uttered.	प्रविरल <i>a. m f n.</i> very thin.
प्रभु <i>s. m.</i> A lord.	प्रविविक्त <i>a. m f n.</i> very lonely.
प्रभुत्व <i>s. n.</i> Mastership, the office of a king.	प्रविष्ट <i>a. m f n.</i> Gone into, entered.
प्रभुत्वे भिषिक्त, Anointed to be a king.	प्रवीणता <i>s. f.</i> Cleverness.
प्रभूत <i>a. m f n.</i> Produced, sprung from. 2 Plentiful, great.	प्रवृत्त <i>a. m f n.</i> Engaged in, one who has commenced.
प्रभृति (in compounds) The remainder, and others, &c. <i>adv.</i> From.	प्रवेश <i>s. m.</i> Entrance.
प्रमत्त <i>a. m f n.</i> Delighted. 2 Careless.	प्रवाजित <i>a. m f n.</i> Banished.
	प्रशान्त <i>a. m f n.</i> Tranquillised. 2 Relieved.
	प्रशासितृ <i>s. m.</i> A ruler.
	प्रष्टव्य <i>a. m f n.</i> To be asked, to be examined.
	प्रसङ्ग <i>s. m.</i> Addiction, at-

tachment.	fest, used as a prefix before
प्रसन्न <i>a. m f n.</i> Pleased, gracious. 2 Quiet, placid.	अस्, कृ and भू, To become, or to make perceptible.
प्रसाद <i>s. m.</i> Kindness, favour.	प्राप्त <i>a. m f n.</i> Found, obtained.
प्रसारित <i>a. m f n.</i> Extended, stretched out.	2 Arrived, come.
प्रसूत <i>a. m f n.</i> Produced, caused. 2 one who has brought forth young ones.	प्राप्तकाल <i>a. m f n.</i> Proper for the time.
प्रस्थित <i>a. m f n.</i> Departed, departing.	प्राप्तकालम् <i>ad.</i> Seasonably.
प्रस्फुरित <i>a. m f n.</i> Trembling.	प्राय <i>s. m.</i> Plenty, quantity.
प्रस्रवण <i>s. n.</i> Oozing out, trickling down.	प्रायस् <i>ad.</i> For the most part.
प्रहर्तव्य <i>a. m f n.</i> to be struck.	प्रायेण <i>ad.</i> Generally.
प्रहार <i>s. m.</i> A blow, a stroke.	प्रायोपवेशन <i>s. n.</i> Fasting to death.
प्रहृष्ट <i>a. m f n.</i> Exceedingly rejoicing, exceedingly glad.	प्रार्थित <i>a. m f n.</i> Solicited, requested.
प्राक् <i>ad.</i> Before, previously	प्रावृष् <i>s. f.</i> The rainy season.
प्राज्ञ <i>a. m f n.</i> Wise, skilful.	प्रासाद <i>s. m.</i> A palace.
प्राञ्जलि <i>a. m f n.</i> With joined hands (as in prayer).	प्रिय <i>a. m f n.</i> Dear, beloved, amiable. <i>s. m.</i> A husband.
प्राण <i>s. m.</i> Breath. 2 pl. The (five) vital airs, life. Strength, power.	A service, kindness.
प्राणत्याग <i>s. m.</i> Death.	प्रिया <i>s. f.</i> A wife.
प्राणयात्रा <i>s. f.</i> Support of life, subsistence.	प्री ९. उ. प्रीणाति, प्रीणीते; To please, to gladden.
प्राणेश्वर <i>s. m.</i> Lord of (one's) life, (an expression of endearment applied to a husband.)	प्रीत <i>a. m f n.</i> Satisfied, pleased.
प्रादुस् <i>indecl.</i> Perceptible, mani-	प्रीति <i>s. f.</i> Satisfaction, joy, pleasure. 2 Love, affection.
	प्रेप्सु <i>a. m f n.</i> Desirous of obtaining.
	प्रेषित <i>a. m f n.</i> Sent, directed.
	प्रेष्य <i>s. m.</i> A messenger, a servant.—ता <i>f.</i> Service.
	प्रोक्त <i>a. m f n.</i> Said, spoken to,

addressed.

प्रोथ *s. m n.* The nostrils of
a horse.

प्रक्ष *s. m.* The waved-leafed
fig-tree.

फ

फणिन् *s. m.* A cobra.

फल १. फ. फलति. To bear fruit,
to result.

फल *s. n.* Fruit. 2 Conse-
quence, result; reward.

फलयोग *s. m.* The attainment
of a reward.

फलवत् *a. m f n.* Fruitful,
bearing fruit.

फलागम *s. m.* The season of
fruit.

व

बन्ध *s. m.* The act of binding,
tying.

बन्धन *s. n.* Fettering.

बन्धु *s. m.* A relation, a brother,
2 A friend.

बन्धुजन *s. m.* A relation, a
friend.

वर्हिन् *s. m.* A peacock.

बल *s. n.* Strength, power. 2
An army. बलात् Forcibly,
against one's will.

बलि *s. m.* A sacrifice, an of-
fering.

बलिन *a. m f n.* Strong, power-
ful.

बहु *a. m f n.* Much, many.

बहुतिथ *a. m f n.* manifold,
many.

बहुधा *ad.* In many ways, in
different manners.

बहुल *a. m f n.* Much, abun-
dant.

बहुशस् *ad.* Abundantly. 2
Repeatedly.

वाटम् *ad.* Willingly, very well.

बाध् १. आ. बाधते To obstruct,
to oppose.

प्र—To destroy.

बाधा *s. f.* Obstruction, hinder-
ance. 2 Affliction, pain.

बान्धव *s. m.* A kinsman, a
brother. 2 A friend.

बाल *a. m f n.* Young, infantine.
s. m. An infant, a child.

बालक *s. m.* An infant, a boy.

बालभाव *s. m.* Infancy, child-
hood.

बाला *s. f.* A maiden, a young
woman.

बाल्य *s. n.* Childhood, youth.
2 Foolishness.

बाहु *s. m.* The arm.

बिन्दु *s. m.* A drop.

बुद्धि *s. f.* Understanding, mind,
judgement. 2 Resolve.

बुध् १. उ. बोधति- ते. ४. आ. — ते. To eat, to swallow.
बुध्यते To know, to under- २ To tear.
stand, To awake.

अव—Id.

नि—To know, to un-
derstand, to listen to.

बुध् *a. m f n.* wise.

बुभुक्षा *s. f.* Hunger.

बृहत्सेना *s. f.* The name of the
nurse of Damayantî.

बृहदश्व *s. m.* The name of the
sage, who told the story of
Nala to Yudhishthira.

बोधित *a. m f n.* Made known,
taught, apprised.

ब्रह्मचारिन् *a. m f n.* Performing
religious austerities, a
religious student.

ब्रह्मण्य *a. m f n.* Pious.

ब्रह्मन् *s. m.* The creator.

ब्रह्मर्षि *s. m.* A Brahmin sage.

ब्रह्महत्या *s. f.* The murder of a
Brâhman.

ब्राह्मण *s. m.* A Brâhman.

ब्रु २. उ. ब्रवीत, ब्रूते. To speak,
to tell, to explain.

प्रति—To reply, to answer.

वि—To explain, to declare.

भ

भक्त *a. m f n.* Attached, devoted.

भक्ति *s. f.* Devotion.

भक्ष् १. प. भक्षति. १० उ. भक्षयति

भक्ष्ण *s. n.* Eating.

भक्षित *a. m f n.* Eaten. [Food

भक्ष्य *a. m f n.* Eatable, *s. n.*

भगवत् *a. m f n.* Venerable. *s.*
m. An epithet of Vishnu.

भगिनी *s. f.* A sister.

भगिनीसुत *s. m.* A sister's son.

भग्न *a. m f n.* Broken, destroyed.
२ Defeated, vanquished.

भङ्ग *s. m.* Breaking, a breach,
splitting. २ Defeat.

भज् १. उ. भजति—ते. To wor-
ship, to serve, to be attached
to, to love. २ To divide, to
separate.

वि—To divide.

संवि—Idem.

भद्र *a. m f n.* Happy. २ Good,
pious, dear. *s. n.* Prosperity,
happiness. २ A beautiful
thing.

भय *s. n.* Fear, dread. २ Danger.

भर्तु *s. m f n.* A supporter. २
A husband.

भर्त्स १०. आ. भर्त्सयते [epic also
पर.] To blame.

निस्र—To abuse.

भस्मन् *s. n.* Ashes.

भवत् *pro.* Thou; you, your
(in comp.)

honour.	woman.
भवदीय <i>a. m f n.</i> Thy, your.	भाष १. आ. भाषते. epic. also पर
भवन <i>s. n.</i> Being, birth. 2 A house, a palace.	To speak, to say.
भविष्यत् <i>a. m f n.</i> Prospering, rising.	अभि—To speak to, to address.
भव्य <i>a. m f n.</i> Pleasant, good.	आ—Idem.
भा २. प. भाति To shine, to be resplendent, to be beautiful.	प्र—Idem.
2 To appear, to seem.	प्रति—To answer, to reply.
आ—Id.	सम्—To converse, to speak together.
भागधेय <i>s. n.</i> Fortune, fate, happiness.	भाषिन् <i>a. m f n.</i> Talking, speaking.
भाङ्गासुरि <i>s. m.</i> An epithet of Rituparna.	भिद् ७. उ. भिनति, भिन्ते. To split, to cut. <i>Pass.</i> To be divulged.
भाजन <i>s. n.</i> A vessel. 2 A person deserving of.	भिषज् <i>s. m.</i> A physician.
भाण्ड <i>s. n.</i> A vessel.	भी ३. प. विभेति. To fear, to be afraid.
भार <i>s. m.</i> A burden, a load.	भीत <i>a. m f n.</i> Frightened, afraid.
भारत <i>s. m.</i> A descendant of Bharata. <i>s. n.</i> Name of the great Sanskrit epic poem.	भीम <i>a. m f n.</i> Terrible. <i>s. m.</i> The name of the king of the Vidarbhas. <i>Plur.</i> the sons of Bhîma.
भारती <i>s. f.</i> Speech.	भीर् <i>s. f.</i> A timid or shy woman.
भार्या <i>s. f.</i> A wife.	भुज् ७. उ. भुनक्ति; भुङ्क्ते. To eat.
भाव <i>s. m.</i> Existence, being. 2 Presence. 3 State. 4 Mind. 5 Disposition. 6 Emotion, passion, affection, love.	2 To enjoy. <i>Caus.</i> To feed.
भाविन् <i>a. m f n.</i> What will be, what is about to be.	भुज <i>s. m.</i> The arm.
भाविनी <i>s. f.</i> A distinguished	भुजग, भुजंग <i>s. m.</i> A serpent, a snake.
	भुजिष्या <i>s. f.</i> A female.

servant.

भूवन *s. n.* A world.

भू १. प. भवति. [epic. also
आ.] To be, to exist, to be
produced. 2 To become. 3
To belong to. 4 To last.

अनु- To experience. 2 To
learn.

सम्- To be. *Caus.* to accept.

भू *s. f.* The earth.

भूत *a. m f n.* become, being:
(as last member of com-
pounds) Resembling *e. g.*
रत्नभूत resembling a jewel.
s. n. A being, a creature.

भूतल *s. n.* The ground, the
earth.

भूप *s. m.* A king.

भूमि *s. f.* The earth. 2 Ground.

3 A place. [land.

भूमिद *s. m.* He who gives

भूमिप, भूमिपति, भूमिपाल,

भूमिपालक *s. m.* A king.

भूमिष्ठ *a. m f n.* standing on
the earth. 2 Touching
the ground.

भूयः *ad.* Farther, more, again.

भूरि *a. m f n.* Much, many.

भूषण *s. n.* A decoration, an
ornament.

भूषित *a. m f n.* Adorned,
decorated.

भृ ३. उ. विभति, विभते. १. उ.

भरति-ते. To bear, to hold.

2 To possess. 3 To support,
maintain, to take into
service.

भृकुटि *s. f.* A frow

भृगु *s. m.* The name of an
ancient sage.

भृत् *a. m f n.* one who bears or
renders; used in comp. *e.g.*

शस्त्रभृत् bearing weapons,

गुरुसेवाभृत्

vice to his teacher.

भृत *a. m f n.* Borne, supported,
maintained.

भृति *s. f.* Maintenance. 2
Service.

भृशम् *ad.* Much, exceedingly,

भेक *s. m.* A frog.

भेतव्य *a. m f n.* To be feared,
proper to be afraid of.

भेत्तव्य *a. m f n.* Proper to be
divided. [ence.

भेद *s. m.* Division; differ-

भेषज *s. n.* A remedy, medicine.

भैमी *s. f.* The daughter of
Bhîma, Damayantî.

भोः *inter.* Ho! Oho! A par-
ticle of respectful address.

भोग *s. m.* Enjoyment,
pleasure. 2 Objects of
enjoyment or pleasure.

भोजन *s. n.* Eating, a meal. 2 Food. 3. Preparation of food, the office of cook.

भोजनीय *a. m. f n.* Eatable. *s. n.* Food.

भोज्य *a. m f n.* To be enjoyed.

भौम *a. m f n.* Earthly, Terrestrial.

भ्रंश ४. प. भ्रंशयति. To fall, to be deprived of. Caus. To deprive.

भ्रंशिन *a. m f n.* Destroying.

भ्रम् १. प. भ्रमति; ४. प. भ्राम्यति. To err, to wander, to roam about.

परि—To roam, to wander about.

वि—Idem.

भ्रष्ट *a. m f n.* Fallen. 2 Separated from, bereft of.

भ्राज १. आ. भ्राजते. To shine, to be splendid.

भ्रातृ *s. m.* A brother.

भ्रू *s. f.* The eye-brow.

म

मकर *s. m.* A marine monster.

मगधन् *s. m.* An epithet of INDRA.

मङ्गल *s. n.* Good fortune. 2 Blessing, prayer.

मणि *s. m f.* A gem, a jewel.

मणिभद्र *s. m.* A name of the

king of the Yakshas.

मण्डन *s. n.* Adorning, ornamenting.

मण्डल *s. n.* A circle. 2 A country, a province. 3 A multitude.

मण्डित *a. m f n.* Adorned.

मण्डूक *s. m.* A frog.

मत् *a. m f n.* Thought, believed, regarded. *s. n.* Thought, opinion.

मति *s. f.* Intention. 2 Desire. 3 The mind.

मतिभेद *s. m.* A doubt.

मत्त *a. m f n.* Intoxicated (by love or any other passion or by drink.)

मद् *pro.* Form of the first personal pronoun, used in compounds, *e. g.* मत्कृत done by me.

मद *s. m.* Intoxication, madness.

2 Passion. 3 Pride, conceit.

4 The juice which flows from the temples of an elephant in the rutting season.

मदान्ध *a. m f n.* Blinded by passion or pride.

मदीय *a. m f n.* Mine, my.

मदोत्कट *a. m f n.* Furious.

- मदोद्धत *a. m f n.* Furiously intoxicated by pride or passion, arrogant.
- मद्यप *s. m.* A drunkard.
- मद्युर *a. m f n.* Sweet, pleasing.
- मध्य *a. m f n.* Middle, central.
s. m. n. The middle, the centre. 2 The waist.
- मध्यम *s. m. n.* The middle part of anything. 2 The waist.
- मध्ये *ad.* In the middle, between.
- मन् ४. आ. मन्यते. ८. आ. मनुते.
[Epic also प.] To think; to take for.
- मनस् *s. n.* The heart, the mind.
- मनस्विन् *a. m f n.* Wise.
- मनु *s. m.* A legislator and saint, the son of Brahman. 2 The progenitor of mankind. In every Kalpa there are fourteen Manus, presiding over the universe.
- मनुज *s. m.* A man.
- मनोजव *a. m f n.* As quick as thought.
- मनोहर *a. m f n.* Charming, beautiful.
- मनोहारिन् *a m f n.* Charming, delightful.
- मन्त्र १०. उ. मन्त्रयति-ते. To advise, to counsel. *
- आ- To address, to pay his respect to [acc]. to take leave of.
- नि- To invite.
- संनि- To invite, to call together.
- मन्त्र *s. m.* Consultation. 2 A secret plan.
- मन्त्रिन् *s. m.* An adviser, a minister.
- मन्द *a. m f n.* Foolish. 2 Slow. 3 Little, small.
- मन्दम् *ad.* In a low voice.
- मन्दप्रज्ञ *a. m f n.* Foolish.
- मन्दभाग्य *a. m f n.* Unfortunate.
s. n. Adverse fortune, misfortune.
- मन्मथ *s. m.* Love. 2 A name of Kâmadeva the deity of love.
- मन्यु *s. m.* Anger, wrath.
- मन्युमत् *a. m f n.* Angry, wrathful.
- मरकत *s. m.* An emerald.
- मरण *s. n.* Death.
- मरुत् *s. m. pl.* A class of gods, geni of the storm.
- मर्कट *s. m.* A monkey.
- मर्त्य *s. m.* A man, a mortal.
- मर्दन *s. m.* A destroyer, a subduer.

मर्मन् <i>s. n.</i> A vital organ, the quick.	महायशस् <i>a. m. f. n.</i> Illustrious, celebrated.
मल <i>s. m. n.</i> Dirt.	महारथ <i>s. m.</i> A hero, a great warrior.
मलपाङ्क्तु <i>a. m. f. n.</i> Soiled with dirt.	महाराज <i>s. m.</i> A great king, a sovereign.
मलिन <i>a. m. f. n.</i> Dirty, filthy.	महाव्रत <i>a. m. f. n.</i> Having undergone great austerities.
मस्ज् ६. प. मज्जति. To be immersed, to sink under water.	महिमन् <i>s. m.</i> Greatness.
महत् <i>a. m. f. n.</i> Great, large.	महिष <i>s. m.</i> A buffalo.
2 Excellent, best. As first member of Karmadbaraya and Bahuvrihi comp. it becomes महा. Before adjectives it means, very.	महिषी <i>s. f.</i> A queen. 2 A female buffalo.
महत्त्व <i>s. n.</i> Greatness.	मही <i>s. f.</i> The earth, the ground.
महर्षि <i>s. m.</i> A great saint.	महीश्विन् <i>s. m.</i> A king.
महाकाय <i>a. m. f. n.</i> Big.	महीतल <i>s. m.</i> The ground, the earth.
महातपस् <i>a. m. f. n.</i> Performing great religious austerities.	महीधर, महीध्र <i>s. m.</i> A mountain.
महात्मन् <i>a. m. f. n.</i> Having a great soul, high-minded, noble.	महीपति <i>s. m.</i> A king, also
महानस <i>s. m. n.</i> A kitchen.	महीपाल <i>m.</i> महीभुज् <i>m.</i> महीभृत् <i>m.</i>
महाबल <i>a. m. f. n.</i> Strong, powerful.	महोत्सव <i>s. m.</i> A great festival.
महाबाहु <i>a. m. f. n.</i> Having strong arms, powerful.	महोदधि <i>s. m.</i> The great ocean.
महाभाग <i>a. m. f. n.</i> Fortunate, eminent.	महौजस् <i>a. m. f. n.</i> Mighty.
महामति <i>a. m. f. n.</i> High-minded.	मा particle of prohibition, Not, lest.
महामनस् <i>a. m. f. n.</i> High-minded.	मांस <i>s. n.</i> Flesh.
	माचिरम् <i>ad.</i> Quickly, soon.
	मातलि <i>s. m.</i> The name of the charioteer of Indra.
	मातुल <i>s. m.</i> A maternal uncle.
	मातृ <i>s. f.</i> A mother.

मात्र <i>s. n.</i> Measure, 2 An affix added to substantives and adjectives to restrict their sense: e. g. जलमात्र water only, उक्तमात्र uttered only.	मित्रम् <i>inde.</i> Mutually, one to the other.
मात्रा <i>s. f.</i> Measure, quantity: especially quantity in metre.	मिश्रुन <i>s. n.</i> A pair, a couple (consisting of a male and a female.)
मान् १०. प. मानयति. To honour.	मिथ्या <i>ad.</i> Falsely, untruly, vainly.
मान <i>s. m.</i> Honour, reputation.	मिलित <i>a. m f n.</i> Mixed, joined.
2 Arrogance, pride.	मिश्रित <i>a. m f n.</i> United, joined, mixed.
3 Measure.	मिष्ट <i>a. m f n.</i> Sweet. <i>s. n.</i> Sweetmeat.
मानद <i>a. m f</i> Inspiring pride. (A respectful address of a husband by his wife.)	मुक्त <i>a. m f n.</i> Liberated, released. 2 Uttered, pronounced.
मानस <i>s. n.</i> The mind.	मुक्तकेश <i>a. m f n.</i> With disshevelled hair.
मानिन् <i>a. m f n.</i> Proud.	मुक्त्वा <i>ad.</i> Except.
मानुष <i>s. m.</i> A man, a human being. <i>s. f.</i> वी A woman, <i>a. m f n.</i> Human.	मुख <i>s. n.</i> The mouth. 2 The face.
माम <i>s. m.</i> Uncle (maternal).	मुख्य <i>a. m f n.</i> Primary, chief, most excellent.
मारकत <i>a. m f n.</i> Belonging to the emerald.	मुख्यशस्त्र <i>ad.</i> Principally, chiefly.
मातृष्वसृ <i>s. f.</i> A mother's sister.	मुच ६. १०. उ. मुञ्चति-ते. मोचय-ति-ते. To liberate, to set free; to leave, to forsake.
मार्ग १. प. मार्गति. To seek.	2 To be free.
मार्ग <i>s. m.</i> A road, a way.	अव- <i>To release.</i>
मार्गेण <i>s. n.</i> Searching.	निस्- <i>Idem; to abandon.</i>
मार्जित <i>a. m f n.</i> Cleaned.	प्र- <i>To utter.</i>
माला <i>s. f.</i> A garland, a wreath.	वि- <i>To release, to free. 2 To</i>
माल्य <i>s. n.</i> A chaplet, a garland.	
मास <i>s. m.</i> A month.	
मित्र <i>s. n.</i> A friend.	

abandon. 3 To utter.

2 An image.

मुण्डित *a. m f n.* Shaved, shorn.

मूर्तिमत् *a. m f n.* Endowed

मुद् *s. f.* Joy, delight.

with a body or corporal frame, having a form.

मुदित *a. m f n.* Pleased, delighted.

मूर्धन् *s. m.* The head.

मुद्रा *s. f.* A seal, a signet.

मूढ् १. प. मलति. To stand, to be rooted. १०. प. मूलयति.

मुनि *s. m.* An asceti

To plant.

मुष् ९. प. मुष्णाति. To steal, to plunder. 2 To take away, to abstract.

उद्—To uproot.

मूल *s. n.* A root, the root of a tree.

उद्—To report.

मुञ्च *s. m.* The closed hand, the fist. 2 A handfull.

मृ ६. आ. म्रियते. To die.

मुद् ४. प. मुद्ध्यति. To be disturbed[in mind], to be perplexed. caus. To perplex, to bewilder.

मुग् १०. आ. मुगयते. To seek, to pursue.

मुग *s. m.* A wild animal. 2 A deer.

मुहुर, मुहुर्मुहुर *inde.* Repeatedly, again and :

मुगजीवन *s. m.* A hunter.

मुगयाण irreg. part. pres. atm. of मुग्. Searching, seeking.

मुहूर्त *n.* Forty-eight minutes; a moment.

मुगेन्द्र *s. m.* The lion, the king of beasts.

मृढ *a. m f n.* Blinded by passion, foolish.

मृत *a. m f n.* Dead, expired.

मृत्यु *s.* Death.

मूत्र *s. n.* Urine.

मृद् ९. प. मृदनाति. To crush.

मूर्ख *s. m.* A fool.

मृदित *a. m f n.* Crushed.

मूर्च्छना *s. f.* A note as placed in its scale with its intermediate notes [each being divided into three parts].

मृदु *a. m f n.* Soft, kind, gentle.

मृदुपूर्वम् *ad.* Gently, softly.

मूर्च्छित *a. m f n.* Swooning; in a swoon.

मृश ६. प. मृशति. To see, to consider.

वि—To reflect. 2 To examine.

मूर्ति *s. f.* A form, a shape.

मृष ४. १०. उ. मृत्यति-ते; मर्षय-	sacrifice.
ति-ते. To bear, to endure.	यज्ञ <i>s. m.</i> A sacrifice.
मृष्ट <i>a. m f n.</i> Clear, pure.	यत् १. आ. यतते. Sometimes
मेघ <i>s. m.</i> A cloud.	परस्मैपदी. To endeavour,
मेघनाद <i>s. m.</i> Thunder.	to make an effort.
मेदिनी <i>s. f.</i> The earth, the	प्र-Idem.
ground. 2 Land.	यतस् <i>ad.</i> Whence. 2 Whi-
मेय <i>a. m f n.</i> To be measured.	ther, where. 3 Since, for.
मैत्री <i>s. f.</i> Friendship.	यति <i>s. f.</i> Cessation, a pause.
मोक्ष १ प. मोक्षति. १०. उ. मो-	यव <i>s. m.</i> Endeavour, ex-
क्षयति-ते. To set free, to	ertion. 2 Cure.
liberate.	यत्र <i>ad.</i> Where. 2 That. 3
मोह <i>s. m.</i> Infatuation.	Since.
मोहित <i>a. m f n.</i> Beguiled,	यथा <i>ad.</i> In which manner,
infatuated, fascinated. 2	as, just as (the correlative
Overcome.	to तथा.) 2 That, so that.
मौन <i>s. n.</i> Silence.	3 As truly as.
म्लान <i>a. m f n.</i> Faded, languid,	यथाकामम् <i>ad.</i> According to
withered.	desire.
म्लेच्छ <i>s. m.</i> A barbarian.	यथातत्त्वम् <i>ad.</i> According to
	truth.

य

यक्ष <i>s. m.</i> A class of demi-	यथातथम् <i>ad.</i> Rightly, truly.
gods, the servants of	यथातथा <i>ad.</i> In any way, any
Kuvera.	
यक्षराज <i>s. m.</i> The king of Yak-	यथान्याय <i>a. m f n.</i> Just, pro-
shas, an epithet of Kuvera.	per-म् <i>ad.</i> Properly, truly.
यक्षी <i>s. f.</i> A female Yaksha.	यथार्हम् <i>ad.</i> In a proper man-
यज्ञ १. उ. यजति-ते. To	ner.
sacrifice, to offer.	यथावत् <i>ad.</i> Duly, exactly as
यजमान <i>s. m.</i> The person who	it was.
institutes a sacrifice; an	यथावृत्तम् <i>ad.</i> Conformably to
employer of priests at a	what happened, accu-

rately.

यथाश्रद्धम् *ad.* Confidently,
without reserve.

यथासङ्गम् *ad.* So as to be
convenient.

यद् *pro. m.* यः *f.* या *n.* यत् Who,
which; यश्चद् which soever,
ad. Since, as, because.

यदि *con.* If, though.

यदिवा *con.* Or if, or.

यन्तु *s. m.* A charioteer.

यम् १. प. यच्छति. To restrain,
to check, to hold.

उद्-To raise, to lift up.

समुद्-Idem.

नि-To restrain.

सम्-To restrain.

यम *s. m.* Restraint, control.
2 The god of death.

ययाति *s. m.* Proper name of
a king, the fifth of the
lunar race.

यवस *s. m.* Grass.

यशस् *s. n.* Glory, fame, cele-
brity. 2 Praise.

यशस्विन् *a. m f n.* Glorious,
famous.

यष्टु *s. m.* A sacrificer, one
who causes a sacrifice to
be performed.

या २. प. याति. To go.

अनु-To follow, to go along.

अभि-To go to, to ap-
proach.

आ-To come, to approach.

समा-To come together, to
come.

उप-To enter.

प्र-To go forward, to ad-
vance. 2 To start.

याचक *a. m f n.* Asking, beg-
ging, soliciting.

यात *a. m f n.* Gone, departed.

यादृश *a. m f n.* As, like,
which, in such manner as.
(correl. of तादृश).

यान *s. n.* Going, driving. 2
A conveyance.

यायिन् *a. m f n.* Going.

यावत् *ad.* As much as, as far
as, as long as. 2 Till, until.

युक्त *a. m f n.* United, joined.
2 Possessed of. 3 Employ-
ed, engaged. 4 Fit, right.

युग *s. n.* A pair.

युज् ७. उ. यनक्ति, युक्ते. To
join, to unite, to tie, to
yoke. 2 To obtain (with
the instr.) *Caus.* To yoke. 2
To direct to.

नि-To direct, to give or-
ders to.

प्र-To employ. *Pass.* To be
convenient.

वि-*To separate.*

युत *a. m f n.* Possessed of, filled with.

युद्ध *s. n.* Fight, battle.

युध् ४. आ. युध्यते. *To fight.*

युधिष्ठिर *s. m.* The name of the eldest of the five *Pāṇḍavas.*

युवन् *a. m f n.* Young.

युवराज *s. m.* The heir apparent of a king.

युष्मद् *pro.* (Base of the oblique cases of the plural) Thou; also often used in comp. as the crude form *c. g.* युष्मत्कुल Your race.

यूथ *s. n.* A multitude, a herd.

यूथशस् *ad.* In herds.

येन *conj.* In order that, that. 2 Since.

योग *s. m.* Union, conjunction. 2 A means, an expedient.

योग्य *a. m. f n.* Worthy, suitable.

योजन *s. n.* A measure of distance equal to four kos' or nine miles.

योद्धृ *s. m.* A warrior.

योध *s. m.* A warrior, a soldier.

योधिन् *a. m f n.* Fighting, s.

m. A warrior.

योषा *s. f.* A woman.

योषित् *s. f.* A woman.

यौवन *s. n.* Youth, youthfulness. 2 The age of womanhood.

यावराज्य *s. n.* The office of a prince associated with his father in the Government of the kingdom.

र

रक्त *a. m f n.* Red.

रक्तपटीकृत *a. m. f n.* Covered with red rags.

रक्ष् १. प. रक्षति. *To guard, to preserve, to protect.*

रक्ष, रक्षक *s. m.* A guard, a watchman.

रक्षपाल *a. m f n.* A guard.

रक्षा *s. f.* Preservation, escape.

रक्षित *a. m f n.* Guarded, protected.

रक्षित् *s. m.* A protector, a saviour.

रक्षिन् *a. m f n.* A protector, a defender.

रङ्ग *s. m.* Paint, colour, dye. 2 A saloon, a stage.

रचित *a. m f n.* Composed, arranged.

रजक *s. m.* A washerman.

रजनी *s. f.* Night.

रजम् <i>s. n.</i> Dust.	able, pleasant.
रज्जु <i>s. f.</i> A rope, a string.	रय <i>s. m.</i> Speed, velocity.
रज्ज् १. प. रजति. To be at- tached to. <i>Caus.</i> To gain the affection of, to please.	रव <i>s. m.</i> Sound, cry, howling.
रक्तक <i>s. m.</i> A dyer.	रवि <i>s. m.</i> The sun.
रण <i>s. m n.</i> Battle, war.	रश्मि <i>s. m.</i> A ray. 2 A rein.
रत <i>a. m f n.</i> Devoted to, en- gaged in; delighted with.	रस <i>s. m.</i> Water, any fluid, the juice of any thing. 2 The essence of any thing.
रति <i>s. f.</i> Delight, pleasure.	3 Taste. गीतरस Taste for vocal music.
रत्न <i>s. n.</i> A jewel. 2 Any thing excellent in its kind; as कन्यारत्न an ex- cellent daughter.	रहस्य <i>s. n.</i> Secrecy, solitude. 2 An act to be done secretly. <i>ad.</i> Secretly.
रत्नभूत <i>a. m f n.</i> Jewel-like exceedingly beautiful.	रहित <i>a. m f n.</i> Abandoned, separated from, bereft of.
रथ <i>s. m.</i> A carriage, a war chariot.	कर्णरहित Without ears.
रथिन् <i>s. m.</i> The rider in a car.	राक्षस <i>s. m.</i> A demon.
रथोपस्थ <i>s. m.</i> The seat of a chariot or carriage.	राक्षसी <i>s. f.</i> A female demon.
रम् १. आ. रमते. To begin.	राम <i>s. m.</i> Passion, desire, love. 2 A mode in music.
आ-Idem.	राघव <i>s. m.</i> A descendant of Raghu.
अन्वा-To touch.	राज् १. उ. राजति-ते. To shine, to be resplendent.
प्रा-To begin.	वि-Idem.
रम् १. आ. रमते. To amuse one's-self, to play, to enjoy. अभि-To be delight- ed. <i>Caus.</i> To delight.	राज <i>s. m.</i> A king, used in compounds; e. g. अरण्यराज् -king of forests.
रमणीय <i>a. m f n.</i> Pleasing, beautiful.	राजपुत्र <i>s. m.</i> A king's son, prince.
रम्य <i>a. m f n.</i> Pleasing, agree-	राजमार्ग <i>s. m.</i> A royal road, a high-road.

राजर्षभ <i>s. m.</i> A great king.	2 To please.
राजसूय <i>s. m.</i> The name of a sacrifice, performed by a monarch attended by his tributary princes.	वि—To shine brightly. रुचिर <i>a. m f n.</i> Pleasing, beautiful.
राजन् <i>s. m.</i> A king. 2 A man of the second or military caste.	रुद् २. प. रोदति; epic. also आत्मनेपदी. To weep, lament. प्र—To weep profusely.
राजेन्द्र <i>s. m.</i> A great king.	रुद्र <i>s. m.</i> A name of S'iva,
राज्य <i>s. n.</i> A kingdom, government, reign.	2 pl. Name of a class of demigods of whom eleven are enumerated.
राध् ४. प. राध्यति. To finish.	रुध् ४. प. रुध्यति. To love, to be attached to: usually with अनु prefixed.
आ—To propitiate, to re-	रुध् ७. उ. रुणद्धि—रुद्धे. To obstruct, to hinder. 2 To torment, to pain.
राम <i>s. m.</i> The name of the eldest son of DAS'ARATHA.	सम्—To bar.
रावण <i>s. m.</i> The sovereign of Lankâ or Ceylon slain by Râma.	रुधिर <i>s. n.</i> Blood.
राष्ट्र <i>s. n.</i> A kingdom. 2 A country.	रुह <i>s. m.</i> A spotted deer.
रामभ <i>s. m.</i> An ass.	रुषा <i>s. f.</i> Anger.
रासभी <i>s. f.</i> A she-ass.	रुह् १. प. रोहति. To grow up, to rise. <i>Caus.</i> रोहयति, रोपयति. To make to ascend.
राहु <i>s. m.</i> The son of Sinhika, Prop. name of a Daitya who according to mythology causes eclipses.	अधि—To ascend. आ—To ascend, to mount, to ride on. <i>Caus.</i> To make ascend, to place on.
रिपु <i>s. m.</i> An enemy.	समा—Idem.
रु. २. प. रौति. To make a noise, to howl.	प्र—To grow up.
वि—Idem.	रूप् १०. प. रूपयति. To form,
रुच् १. आ. रोचते. To shine,	

to mould.	लघु <i>a. m f n.</i> Light, small, little.
नि—To explain. 2 To appoint.	[Beauty.] लज्ज् ई. आ. लज्जते. To be ashamed.
रूप <i>s. n.</i> Form, figure. 2	वि—Idem.
रूपवत् <i>a. m f n.</i> Beautiful, handsome.	लज्जा <i>s. f.</i> Shame.
रूपसंपद् <i>s. f.</i> Beauty.	लज्जावत् <i>a. m f n.</i> Modest, bashful.
रूपिन् <i>a. m f n.</i> Having a form or shape.	लज्जित <i>a. m f n.</i> Modest, bashful.
रोग <i>s. m.</i> Sickness, disease.	लप् १. प. लपति. To speak.
रोष <i>s. m.</i> Anger.	आ—To speak to, to address.
रोहिणी <i>s. f.</i> The name of the fourth lunar asterism, considered in mythology to be the most beloved of the wives of the moon.	प्र—To say, to speak.
रोद्र <i>a. m f n.</i> Formidable, terrible.	वि—To complain, to lament.
	सम्—To speak with, to converse.

ल

लक्ष् १०. उ. लक्षयति—ते. To perceive, to observe.	लब्ध <i>a. m f n.</i> Obtained.
लक्षण <i>s. n.</i> A sign, a mark. 2 A reward. [seen.	लभ् १. आ. लभते. To obtain, to get, to acquire.
लक्षित <i>a. m f n.</i> Observed.	उप—To apprehend, to understand. 2 To obtain, to acquire.
लक्ष्मण <i>s. m.</i> The name of the brother and companion of Rāma.	प्र—To deceive.
लक्ष्मी <i>s. f.</i> Beauty, splendour. 2 Fortune, prosperity, wealth.	लम्ब् १. आ. लम्बते. To fall, to tumble.
लगुड <i>s. m.</i> A stick.	अव—To hold.
	वि—To delay, to tarry.
	लम्ब <i>a. m f n.</i> Long, large.
	लय <i>s. m.</i> Union. 2 Equal time in music or dancing.

लव <i>s. m.</i> A little bit.	लोक <i>s. m.</i> The world. 2 pl.
लाघव <i>s. n.</i> Smallness, levity.	Mankind, people. 3 The
लाभ <i>s. m.</i> Obtaining, gain, profit.	blissful regions, heaven.
लालसा <i>s. f.</i> A longing, an ardent desire.	कृत् <i>s. m.</i> The creator, a god.
लिख् ६. प. लिखति. To scratch. To peek. 2 To touch. 3 To write.	लोकपाल <i>s. m.</i> A king. 2 pl. The guardians of the eight points or the horizon.
उद्—To scratch up, to peek.	लोच १. आ. लोचते. To see.
समुद्—To touch.	आ— <i>Caus.</i> To reflect.
लिङ् १. प. लिङ्गति. epic. also.	लोचन <i>s. n.</i> The eye.
आत्म. To go, to move.	लोम्न <i>s. m.</i> A tree, <i>Symplocos racinosa</i> .
आ—To embrace.	लोभ <i>s. m.</i> Desire, covetousness.
लिङ्ग <i>s. n.</i> A sign, a mark.	लौह्य <i>s. n.</i> Greediness.
लिङ्गिन् <i>a. m. f. n.</i> A religious student.	
ली ४. लीयते. To cling to, to adhere.	
आ—To faint.	
लुप् ४. प. लुप्यति. To be lost, to be bewildered.	
वि—Idem.	
लुब्धक् <i>s. m.</i> A hunter.	
लून <i>a. m. f. n.</i> Cut off, severed.	
लेप <i>s. m.</i> A plaster, an unguent.	
लोक १. प. To see	
अव—To see ; to look out for.	
आ—To look at.	
	व
	वंश <i>s. m.</i> Race, family.
	वक्तव्य <i>a. m. f. n.</i> Proper to be spoken or said.
	वक्त्र <i>s. n.</i> The mouth, the face.
	वक्र <i>a. m. f. n.</i> Crooked, bent. 2 Dishonest.
	वक्षस् <i>s. n.</i> The breast.
	वच् २. प. वक्ति. To speak, to say, to utter.
	प्रति—To answer, to reply.
	वचन <i>s. n.</i> A word, a speech. 2 Order.
	वचस् <i>s. n.</i> A word, a speech.

- वज्र *a. m f n.* Hard, impene- hermit.
trable. *s. m n.* The thunder-
bolt.
- वज्रलेप *s. m.* A very adhesive वन्द १. आ. वन्दते. To praise,
mortar. to salute respectfully.
- वज्रिन् *s. m.* The holder of the वन्य *a. m. f n.* Produced in a
thunder-bolt, an epithet wood ; *m. n.* Wild fruit.
of INDRA.
- वञ्च् २. प. To deceive, to वप १. उ. वपति-ते. To sow.
cheat. वपुस् *s. n.* Body.
- वणिज् *s. m.* A merchant. वपुष्मत् *a. m f n.* Beautiful,
handsome.
- वत् *interj.* Alas ! वम् १. प. वमति. To vomit,
to eject.
- वत्स *s. m.* A child. २ A calf. उद्—Idem.
- वत्सर *s. m.* A year. वयम् *s. n.* Age, the time of
life ; youth, the time of
womanhood.
- वत्सल *a. m f n.* Affectionate, वृ *s. m.* A wish ; a desire. २ A
kind. २ Beloved. boon. ३ A husband. *a. m*
f n. excellent, best.
- वद् १. प. वदति. To speak, to वरवर्णिनी *s. f.* A virtuous and
tell, to declare. beautiful woman.
- अभि—*Caus.* To salute. वराङ्गना *s. f.* A lovely
woman.
- प्र—To declare. वरारोह *a. m f n.* Having
beautiful hips.
- वदन *s. n.* The mouth, the वराह *s. m.* A boar.
face.
- वध *s. m.* Slaughter, murder. वरुण *s. m.* The deity of the
waters and guardian of
the west.
- वधू *s. f.* A woman, a wife. वर्ग *s. m.* Multitude.
- वध्य *a. m f n.* Proper or li- वर्चस् *s. n.* Light, splendour,
able to be killed, proper lustre.
to be punished corporally.
- ता or-त्व Liability to be वरचस्विन् *a. m f n.* Bright, res-
punished.
- वन *s. n.* A wood. २ An abode, वरचस्विन् *a. m f n.* Bright, res-
a dwelling place.
- वनौकस् *s. m.* A forester, a

plendent.	नि—To put on.
वर्जित् <i>a. m f n.</i> Free from, destitute of. 2 Abandoned.	वसन <i>s. n.</i> Clothes, wearing apparel, dress.
वर्ण Den. वर्णयति. To describe.	वसिष्ठ <i>s. m.</i> The name of a celebrated sage of the vedic times.
वर्ण <i>s. m.</i> Colour, tint. 2 Complexion. 3 The order, arrangement of a song or poem. 4 A musical mode. 5 A letter of the alphabet.	वसु <i>s. n.</i> Wealth, substance. 2 <i>m. pl.</i> A class of gods of whom eight are enumerated.
वर्तिन् <i>a. m f n.</i> Existing, being-lying.	वसुदेव <i>s. m.</i> The father of Kṛishṇa.
वर्त्मन् <i>s. n.</i> A road, a path.	वसुधा <i>s. f.</i> The earth.
वर्धन् <i>a. m f n.</i> Augmenting, Promoting.	वसुंधरा <i>s. f.</i> The earth.
वर्ष <i>s. n.</i> A year.	वस्त्य <i>a. m f n.</i> Proper to dwell.
बलवृत्रनिषूदन <i>s. m.</i> An epithet of INDRA (the destroyer of VALA and VRITRA.)	वस्तु <i>s. n.</i> Thing.
बलवृत्रहन् <i>s. m.</i> An epithet of INDRA (The killer of VALA and VRITRA.)	वस्त्र <i>s. n.</i> Cloth, clothes, dress, covering.
बलकल <i>s. m f n.</i> A garment made of bark.	वह १. प. वहति. To bear, to carry, to draw (a chariot). 2 To flow ; निम्— <i>Caus.</i> To carry into execution, to follow, to pass.
वश <i>s. n.</i> Subjection, power.	वहन <i>s. n.</i> Drawing a vehicle, &c. 2 Bearing, carrying.
वशवर्तिन् <i>a. m f n.</i> Subjected to, obedient.	वह्नि <i>s. m.</i> Fire.
वस् १. प. वसति. To inhabit, to dwell. 2 To live. 3 To halt.	वा <i>part.</i> Or वा-वा Either-or.
नि—To dwell.	वा २. प. वाति To go, to move.
प्रति—Idem.	वाक्पथ <i>s. n.</i> Speech, <i>c. g.</i> अतीते वाक्पथकाले When the time for exhortation
वस् २. आ. वस्ते To dress.	

was gone.	To cry, to scream.
वाक्य <i>s. n.</i> A sentence, a speech.	वाष्प <i>s. m.</i> A tear.
वाक्यनयम <i>s. m.</i> The restraint of speech.	वास <i>s. m.</i> A house, a residence. 2 Stay, living.
वाग्मिन् <i>a. m f n.</i> Eloquent.	वास्तव <i>s. m.</i> An epithet of INDRA.
वाच् <i>s. f.</i> Word, speech.	वासम् <i>s. n.</i> Garment, dress.
वाच्य <i>a. m f n.</i> Fit to be said or spoken. <i>s. n.</i> Fault.	वासिन् <i>s. m f n.</i> Dwelling, residing (used in comp.)
वाजिन् <i>s. m.</i> A horse.	वासुदेव <i>s. m.</i> The son of Vasudeva, an epithet of KRISHNA.
वाञ्छ् १. प. वाञ्छति. To wish, to desire.	वाह <i>s. m.</i> A beast of burden, pl. a team.
वाण <i>s. m.</i> An arrow, a dart.	वाहक <i>s. m.</i> A carrier. 2 A driver.
वात <i>s. m.</i> Air, wind.	वाहन <i>s. n.</i> Driving. 2 A vehicle.
वातरंहस <i>a. m f n.</i> Having the swiftness of the wind.	वाहिन <i>a. m f n.</i> Deceived.
स्वित् as the wind.	वाहिन् <i>a. m f n.</i> Carrying.
वाद <i>s. m.</i> Sound.	वाहुक <i>s. m.</i> A slave, a servant. 2 The false name taken by Nala during his service with Rituparna.
वादिन् <i>a. m f n.</i> Speaking.	वाह्यतः <i>ad.</i> Outside.
वानप्रस्थ <i>s. m.</i> A hermit, an anchoret.	वि A prefix denoting variety, separation, excellence.
वानर <i>s. m.</i> An ape, a monkey.	विंशति <i>s. f.</i> Twenty, a score.
वाम <i>a. m f n.</i> Beautiful.	विंशतितम <i>a. m f n.</i> The twentieth.
वायु <i>s. m.</i> Air, wind. 2 The god of wind.	विकट <i>a. m.</i> Without a mat.
वारण <i>s. m.</i> An elephant.	विकार <i>s. m.</i> Mental agitation.
वारि <i>s. n.</i> Water. 2 Tears.	
वारिवाह <i>s. m.</i> A cloud.	
वार्षेय <i>s. m.</i> The name of the charioteer of NALA.	
वाश ४. आ. वाश्यते Epic also. १. प. वाशति. To sound. 2	

विकृत <i>a. m f n.</i> Altered, changed.	वितिमिर <i>a. m f n.</i> Bright.
विकोष <i>a. m f n.</i> Unsheathed.	वित्त <i>s. n.</i> Wealth.
विक्रम <i>s. m.</i> Valour, prowess.	विचवत् <i>a. m f n.</i> Endowed with riches, together with (his) riches.
विख्यात <i>a. m f n.</i> Spoken of, famous, renowned.	वित्रासित <i>a. m f n.</i> Scared away.
विगत <i>a. m f n.</i> Gone away, disappeared.	विद् २. प. वेत्ति. To know : ६. प. विन्दति (epic also आत्म.) To obtain, to acquire, to find. 2 To choose, to select.
विगर्हित <i>a. m f n.</i> Reproached, blamed. <i>s. n.</i> A blamable action.	४. आ. विद्यते. To exist, to be. [tell.
विघ्न <i>s. m.</i> An impediment, an obstacle.	आ-- <i>Caus.</i> To inform, to tell.
विचक्षण <i>a. m f n.</i> Wise, prudent.	नि-- <i>Caus.</i> To inform, to tell.
विचरित <i>s. n.</i> Adventure, an account.	प्रनि-- <i>Caus.</i> To inform, to announce.
विचित्र <i>a. m f n.</i> Many coloured, gaudy.	विदर्भ <i>s. m. pl.</i> The name of a country in southern India now called Berar बरहाड.
विचेष्ट <i>a. f n.</i> Faint, languid. 2 Quivering.	2 The king of that county.
विचेष्टित <i>s. n.</i> Behaving.	विदित <i>a. m f n.</i> Known, understood, recognised.
विज् ७. प. विनक्ति. To fear, to be afraid.	विदिश <i>s. f.</i> An intermediate point of the compass <i>i. e.</i> Northwest, Southeast, &c.
उद्-epic १. आ. उद्वेजते and ६. प. उद्विजति. lem.	विद्ध <i>a. m f n.</i> Perforated, pierced. [ning.
विजन <i>a. m f n.</i> Lonely, solitary. <i>s. n.</i> Solitary place.	विद्या <i>s. f.</i> Knowledge, learning.
विजित <i>a. m f n.</i> Conquered, subdued.	विद्याभ्यास <i>s. m.</i> Study, learning.
विज्ञान <i>s. n.</i> Knowledge, learning. 2 Intent.	

विद्युत् <i>s. f.</i> Lightning.	विन्ध्य <i>s. m.</i> A name of a range of mountains running across India from East to West dividing Hindustan from the Dekhan.
विद्वस् <i>a. m f n.</i> Knowing. 2 Learned.	विपर्यय <i>s. m.</i> Change, change for the worse, reverse.
विद्वेष <i>s. m.</i> विद्वेषण <i>s. n.</i> Hatred, dislike, enmity.	विपाक <i>s. m.</i> A result.
विधा <i>s. f.</i> Manner, kind ; frequently used in <i>bahurrihi</i> comp. <i>e. g.</i> आत्मद्विध of our kind, like us.	विपिन <i>s. n.</i> A wood, a forest.
विधातृ <i>s. m.</i> A maker, a doer. 2 The creator, fate.	विपुल <i>a. m f n.</i> Large, great, abundant.
विधि <i>s. m.</i> Order, injunction. 2 Rule, precept. 3 Ceremony. 4 Fate, the creator. 5 Kind, manner. कोयं विधिः How comes that to pass ? 6 Act, behaviour.	विप्र <i>s. m.</i> A sage, a Brahman.
विधिवत् <i>ad.</i> According to the rule, properly.	विप्रयुक्त <i>a. m f n.</i> Separated.
विधु <i>s. m.</i> The moon.	विप्रिय <i>a. m f n.</i> Disagreeable, disliked. <i>s. n.</i> A disagreeable act.
विध्वंस्त <i>a. m f n.</i> Destroyed, torn off.	विप्रोषित <i>a. m f n.</i> Absent, away from home.
विनय <i>s. m.</i> Modesty.	विप्रव <i>s. m.</i> Spreading ; with गम् To become known.
विनष्ट <i>a. m f n.</i> Ruined, lost.	विबुध <i>a. m f n.</i> wise. <i>s. m.</i> A god.
विना <i>indecl.</i> Without, except.	विभीतक <i>s. m n.</i> A tree and its fruit, beleric myrobalan.
विनाकृत <i>a. m f n.</i> Bereft of.	विभु <i>s. m.</i> A lord, a king. 2 A god.
विनिर्दिष्ट <i>a. m f n.</i> Assigned.	विभूति <i>s. f.</i> Dignity, power.
विनिर्मन्न <i>a. m f n.</i> Pierced.	विभूषण <i>s. n.</i> Ornament.
विनिर्मित <i>a. m f n.</i> Made, created. [slain.	विमनस <i>a. m f n.</i> Demented, distracted.
विनिहत <i>a. m f n.</i> Destroyed,	विमल <i>a. m f n.</i> Free from stains, clean, pure.
विन्दु <i>s. m.</i> A drop.	

विमान <i>s. n.</i> A car, a vehicle. 2 The self-moving chariot of a god.	विवास् <i>s. m.</i> Exile, separation. विवासस् <i>a. m f n.</i> Naked.
विमुक्त <i>a. m f n.</i> Liberated, freed. 2 Left untouched.	विवाह <i>s. m.</i> Marriage, a wed- ding. [litary.
विमोचन <i>s. n.</i> Freeing, libera- tion, release.	विविक्त <i>a. m f n.</i> Lonely, so- लitary.
वियोग <i>s. m.</i> Separation.	विविध <i>a. m f n.</i> Of different kinds, various.
वियोजित <i>a. m f n.</i> Separated from, bereft of.	विवृत <i>a. m f n.</i> Twisted, rolling.
विरजस् <i>a. m f n.</i> Free from dust, clean.	विश् ई. प. विशति. To enter, to penetrate, to pervade.
विरल <i>a. m f n.</i> Thin, rare.	आ- To approach, to fall upon, to enter (one's mind).
विराजित <i>a. m f n.</i> Splendid, shining.	समा- To enter.
विरूप <i>a. m f n.</i> Deformed.	प्र- To enter; <i>Caus.</i> To in- troduce.
विलभ्य <i>a. m f n.</i> Ashamed.	विश <i>s. m.</i> A man of the mer- cantile or third class. 2 A man in general.
विलपित <i>s. n.</i> Lament.	विशङ्का <i>s. f.</i> A doubt, a sus- picion.
विवर्जित <i>a. m f n.</i> Free from, destitute of.	विशङ्कित <i>a. m f n.</i> Suspici- ous.
विवर्ण <i>a. m f n.</i> Colourless, pale.	विशल्य <i>a. m. f n.</i> Free from
विवर्धन <i>s. m f n.</i> One who increases.	विशारद <i>a. m f n.</i> Skilful.
विवर्धन <i>a. m f n.</i> Increasing, augmenting.	विशाल <i>a. f n.</i> Great, large.
विवश <i>a. m f n.</i> Without any will of one's own.	विशिष्ट <i>a. m f n.</i> Distinguished.
विवस्त्र <i>a. m f n.</i> Destitute of garments, naked.	विशेष <i>s. m.</i> Distinction, peculiarity. 2 Peculiar kind.
विवाद <i>s. m.</i> A dispute, con- troversy.	

विशेषतः, विशेषण <i>ad.</i> Especially, particularly. 2 (With, the instr.) Better than.	विहंगम <i>s. m.</i> A bird.
विशोक <i>a. m f n.</i> Free from grief, happy.	विहायस् <i>s. n.</i> The sky, the air.
विश्रब्ध <i>a. m f n.</i> Trusted, confided in.	विहार <i>s. m.</i> Sport, playing.
विश्रान्त <i>a. m f n.</i> Reposed, refreshed.	विहित <i>a. m f n.</i> Arranged, instituted, ordained, destined.
विश्रुत <i>a. m f n.</i> Heard of, famous.	विहीन <i>a. m f n.</i> Abandoned, deserted.
विश्वस्त <i>a. m f n.</i> Trusted, confided in.	विह्वल <i>a. m f n.</i> Agitated, 2 distressed, afflicted.
विष <i>s. m n.</i> Poison.	वीत <i>a. m f n.</i> Departed, past, gone.
विषम <i>a. m f n.</i> Difficult. <i>s. m.</i> Difficulty, trouble. 2 A pit.	वीर <i>s. m.</i> A hero.
विषमस्थ <i>a. m f n.</i> Fallen into misfortune.	वीरप्रजायिनी <i>s. f.</i> The mother of a hero.
विषय <i>s. m.</i> An object of sense. 2 Reach.	वीरबाहु <i>s. m.</i> The name of a king of Chedi.
विमर्जन <i>s. n.</i> Quitting, a-	वीरसेन <i>s. m.</i> The name of a king, the father of Nala.
विस्तर <i>s. m.</i> Extent, length -रेण At length, fully.	वीर्य <i>s. n.</i> Power, valour, heroism.
विस्तीर्ण <i>a. m f n.</i> Spread, extended, large, great.	वृ ५. ९. १०. उ. वृणोति, वृणुते. वृणाति, वृणीते. वरयति-ते. To choose, to select. १०. उ. वारयति-ते. To hinder, to prevent, to keep off.
विस्मय <i>s. m.</i> Astonishment, wonder, surprise.	आ-To cover, to hide, to wrap up into.
विस्मित <i>a. m f n.</i> Astonished, surprised. [A bird.	प्रा-To put on (as a garment).
विहग <i>a. m f n.</i> Flying. <i>s. m.</i>	समा-To cover.
	नि-To hinder, to prevent.

परि—To surround. to enclose.	वृध् १. आ. वर्धते. To increase, to grow, to swell. <i>Caus.</i>
वि—To display, to show.	To increase.
वृक <i>s. m.</i> A wolf.	अभि—To increase, to grow.
वृक्ष <i>s. m.</i> A tree.	वि—To increase very much.
वृज् १. प. व्रजति. १०. प. व्रजयति. To abandon, to avoid.	वृन्द <i>s. m.</i> A herd, multitude.
वि—To avoid.	वृष <i>s. m.</i> A bull. 2 Excellent, chief, best.
वृत् १. आ. वर्तते. To be occupied, to act. 2 To employ. 3 To behave. 4 To be, to exist. <i>Caus.</i>	वृष्टि <i>s. f.</i> Rain, a shower.
To sustain one's life, to live upon, to live.	वेग <i>s. m.</i> Rapidity, impetuosity.
नि—To revert.	वेतन <i>s. n.</i> Wages.
प्रतिनि—To return.	वेतस <i>s. m.</i> Ratan, a reed.
प्र—To proceed. 2 To behave, to be.	वेत्र <i>s. m.</i> Bamboo.
वृत <i>a. m f n.</i> Covered, surrounded. 2 Selected, chosen.	वेद <i>s. m.</i> The holy writings of the <i>Hindus</i> .
वृत्ति <i>s. f.</i> An enclosure.	वेदना <i>s. f.</i> pain.
वृत्त <i>a. m f n.</i> Passed, happened. 2 Behaved. 3 Round. <i>s. n.</i> Conduct, behaviour. 2 Procedure, event, account.	वेदविद् <i>s. m f n.</i> Acquainted with the <i>Vedas</i> .
वृत्तान्त <i>s. m.</i> An event, a fact. 2 News, story.	वेप् १. आ. वेपते. To tremble.
वृत्ति <i>s. f.</i> Livelihood, life.	वेला <i>s. f.</i> Time, hour of the day.
वृद्ध <i>a. m f n.</i> Increased, augmented. 2 Old.	वेश्मन् <i>s. n.</i> A house, a room.
	वे <i>adv.</i> Indeed, verily; also an expletive. [tion.
	वैक्लव्य <i>s. n.</i> Confusion, agitation.
	वैदर्भी <i>s. f.</i> The Princess of VIDARBHA.
	वैरूप्य <i>s. n.</i> deformity.
	वैरूप्यता <i>s. f.</i> Idem.
	वैवस्वत <i>s. m.</i> A son of Vivasvat, an epithet of YAMA.

वैशस *s. n.* Slaughter.

वैश्य *s. m.* A man of the third caste, a trader.

वैषम्य *s. n.* Inequality, difficulty, distress.

व्यक्त *a. m f n.* Visible, clear.

व्यग्र *a. m f n.* Disturbed.

व्यञ्जन *s. n.* Distinctness.

व्यथ् १. आ. व्यथते. To suffer pain.

व्यथा *s. f.* Pain. 2 Fear.

व्यथित *a. m f n.* Distressed, injured, pained. 2 Frightened.

व्यञ्ज *a. m f n.* Cloudless.

व्यय *s. m.* Expenditure. 2 Liberality.

व्यर्थ *a. m f n.* Useless, ineffectual.

व्यर्थता *s. f.* Uselessness.

व्यलीक *a. m f n.* Disagreeable. *s. n.* Fault, unkindness.

व्यवसाय *s. m.* Effort, zeal. 2 A plan, a counsel.

व्यसन *s. n.* A calamity, misfortune.

व्यसन्नि *a. m f n.* Distressed, unfortunate.

व्यसु *a. m f n.* Lifeless.

व्याकुल *a. m f n.* Confused, bewildered. 2 Troubled.

व्याकुलित *a. m f n.* Bewildered, agitated.

व्यागत *a. m f n.* Departed, gone away.

व्याघ्र *s. m.* A tiger; as last member as of compound, it expresses eminence *c. g.* पुरुषव्याघ्र, a distinguished man.

व्याप्त *a. m f n.* Extended, widely opened.

व्याध *s. m.* A hunter.

व्याधि *s. m.* Disease, sickness.

व्यापादनीय *a. m f n.* To be killed. [slain.

व्यापादित *a. m f n.* killed,

व्यापार *s. m.* Business, affair.

व्यायाम *s. m.* Exercise, exertion.

व्याल *s. m.* A snake. 2 A beast of prey.

व्युषित *a. m f n.* Abided, dwelt.

व्युष्ट *a. m f n.* Dwelt, lived.

व्यूह *a. m f n.* Large.

व्योमन् *s. n.* The sky, the firmament.

व्रज् १. प. व्रजति. To go, to proceed, to flee.

अनु- To follow, to seek.

आ- To approach, to go near.

प्र-*Caus.* To bannish.

व्रत *s. m n.* A vow, an act of religious devotion voluntarily undertaken.

व्रीडित *a. m f n.* Bashful, ashamed.

श

शंस १. प. शंसति. To inform, to tell. 2 To praise.

प्र-To praise much.

शंसिन् *a. m f n.* Telling, informing.

शक् ४. उ. शक्यति-ते. ५. उ. शक्नोति. शक्नुते. To be able.

शकुन *s. m.* A bird.

शक्त *a. m f n.* Capable, able. 2 Strong, powerful.

शक्य *a. m f n.* Capable, liable. [INDRA.

शक्र *s. m.* An epithet of शङ्ख १. आ. शङ्कते. To fear. 2 To doubt, to suspect.

आ-Idem.

परि-To suspect.

शङ्का *s. f.* Doubt, suspicion.

शङ्ख *s. m.* Shell.

शची *s. f.* The wife of INDRA.

शचीपति *s. m.* The husband of S'achi, INDRA.

शत *s. n.* A hundred.

शतक्रतु *s. m.* An epithet of INDRA.

शतपत्र *s. n.* A lotus.

शतशम् *indecl.* By hundreds.

शतसहस्रधा *ad.* A hundred thousand fold; in a hundred thousand pieces.

शत्रु *s. m.* A foe, an enemy.

शद् १. आ. शीयते. To perish. 2 To fall. *Caus.* शातयति To fell.

शनैस् *ad.* Slowly, softly.

शनैस् *ad.* Slowly. शनैः शनैः Very slowly.

शप् १. प. शपति. ४. प. शप्यति. To curse.

शप्त *a. m f n.* Cursed.

शब्द १०. प. शब्दयति. To sound, to utter a sound.

शब्द *s. m.* Sound, noise, cry. 2 Name.

शब्दवेधिन् *a. m f n.* An archer who is able to hit an object not seen but heard only.

शब्दवेध्य *a. m f n.* Arising from shooting at objects not seen but heard only.

शब्दाय् *den.* शब्दायते. To howl.

शब्दित *s. n.* Noise.

शम् ४. प. शाम्यति. To be pacified. 2 To cease, to rest. [learn.

नि-To listen, to hear to

प्र—To be extinguished.	To console, to comfort.
शम <i>s. m.</i> Tranquility, freedom from passions.	To conciliate, to coax.
शम्भु <i>s. m.</i> An epithet of S'iva.	शान्तिवत् <i>a. m f n.</i> Consoled.
शय्या <i>s. f.</i> A couch, a bed.	शाप <i>s. m.</i> A curse.
शय्यापालक <i>s. n.</i> The office of chamberlain.	शाम्भव <i>a. m f n.</i> Belonging to S'iva.
शर <i>s. m.</i> An arrow.	शारद <i>a. m f n.</i> Autumnal.
शरण <i>s. n.</i> Protection. २ A protector.	शार्दूल <i>s. m.</i> A tiger. As latter member of a compound, it expresses eminence as
शरणाश्रित <i>a. m f n.</i> Soliciting protection, helpless.	नरशार्दूल A most eminent man.
शरण्य <i>a. m f n.</i> Yielding protection, protecting.	शाल <i>s. m.</i> The Sal tree.
शरद् <i>s. f.</i> Autumn, comprising the months of A'svina and Kartika. २ A year.	शाला <i>s. f.</i> A house; a stable.
शरीर <i>s. n.</i> The body.	शालिन <i>a. m f n.</i> Possessing, having.
शल्य <i>s. m n.</i> An arrow.	शान्न <i>s. m.</i> The young one of any animal. <i>c. g.</i> मृगशान्न a fawn.
शशिन् <i>s. m.</i> The moon.	शाम् २. प. शास्ति. To rule, to govern.
शश्वन् <i>ad.</i> Always, again and again.	समनु—Idem.
शस् १. प. शसति. To cut, to kill.	प्र—Idem.
वि—To cut to pieces.	शासन <i>s. n.</i> Command, order. २ proclamation.
शस्त्र <i>s. n.</i> A weapon, a sword, an arrow.	शासिनृ, शास्त्र <i>a. m.</i> A ruler, २ governor. २ A teacher.
शस्य <i>s. n.</i> Grass, corn.	शास्त्र <i>s. n.</i> Science. २ A work on any science. ३ The Vedas.
शान्त <i>a. m f n.</i> Calm, quiet.	शास्त्रतस् <i>ad.</i> According to the
शान्ति <i>s. f.</i> Rest, tranquillity. extinction.	
शान्त्व १०. उ. शान्त्वयति—ते.	

शिखिन् <i>s. m.</i> A peacock.	अनु-Idem.
शिर <i>s. n.</i> The head, the summit or top of anything.	शुचि <i>a. m f n.</i> Pure, pious, innocent. 2 <i>s. m.</i> The proper name of a merchant.
शिरस् <i>s. n.</i> The head, the top.	शुचिस्मित <i>a. m f n.</i> Smiling sweetly.
शिरोरूह <i>s. m.</i> The hair of the head.	शुद्ध <i>a. m f n.</i> Complete, perfect, faultless.
शिलोच्चय <i>s. m.</i> A mountain.	शुध् ४. प. शुध्यति. To be or become pure. <i>Caus.</i> To purify, to remove (dirt.)
शिल्प <i>s. n.</i> An art, a trade.	शुभ् १. उ. शोभति-ते. To be splendid, to shine. 2 To be beautiful. 3 To be adorned.
शिव <i>a. m f n.</i> Happy, auspicious. 2 Easy, agreeable.	शुभ <i>a. m f n.</i> Shining, splendid, beautiful. 2 Auspicious, lucky, happy.
शिशु <i>s. m.</i> A child; the young one of an animal.	शुभ्र <i>a. m f n.</i> White, shining.
शिशुत्व <i>s. n.</i> Youth.	शुश्रूषा <i>s. f.</i> Service.
शिष् ७. प. शिनष्टि. To remain : to leave a residue.	शुष् ४. प. शुष्यति. To dry, to become dry.
शिष्ट <i>a. m f n.</i> Remaining, left.	उद्- To dry up.
शी २. आ. शेते. To repose, to lie down, to sleep.	शुष्क <i>a. m f n.</i> Dry, dried up.
शीघ्रम् <i>ad.</i> Speedily, quickly.	शुद्रा <i>s. f.</i> A female S'udra.
शीतल <i>a. m f n.</i> Cool, cold.	शून्य <i>a. m f n.</i> Empty, desert, uninhabited.
शीर्ण <i>a. m f n.</i> Torn off.	शूर <i>s. m.</i> A hero.
शीर्ष <i>s. n.</i> The head. 2 The hood of a snake.	शुमाल <i>s. m.</i> A jackal.
शील <i>s. n.</i> Character, good disposition, good temper, virtuous conduct.	शुमाली <i>s. f.</i> A female jackal.
शीलवत् <i>a. m f n.</i> Of a good disposition.	शुङ्ग <i>s. n.</i> A horn. 2 peak of a mountain, a big rock.
शुच् १. प. शोचति. epic. २. प. शोचिति. To regret, to grieve for.	

धृत <i>a. m f n.</i> Boiled, cooked.	श्राविन <i>a. m f n.</i> Made to hear.
शेष <i>s. m n.</i> Remainder, rest.	धि १. उ. श्रयति-ते. To serve.
शैल <i>a. m f n.</i> Stony, rocky.	समधि-To approach.
<i>s. m.</i> A mountain.	आ-To devote ones'self to.
शैव्य <i>n.</i> The name of an ancient king.	श्री <i>s. f.</i> Fortune, riches, prosperity, happiness. 2 Lustre, grandour. 3 The goddess of fortune, Laskshmi.
शोक <i>s. m.</i> Grief, sorrow.	श्रीमत् <i>a. m f n.</i> Fortunate, beautiful, famous.
शोकज <i>a. m f n.</i> Arising from grief, &c.	श्रु १. प. शृणोति. To hear, to listen to.
शोकातुर <i>a. m f n.</i> Overwhelmed with sorrow.	प्रति-To promise.
शोणित <i>s. n.</i> Blood.	सम्-To hear, to promise.
शोभन <i>a. m f n.</i> Beautiful, handsome, splendid.	श्रुत <i>a. m f n.</i> Heard, heard of, reported. <i>s. n.</i> The study of the Veda. 2 The revealed texts, sacred learning.
शौच <i>s. n.</i> Purity. 2 Purification.	श्रेयम् <i>s. n.</i> Welfare, happiness. 2 Final beatitude. श्रेयसा युज् to kill.
शौर्य <i>s. n.</i> Valour, heroism, bravery.	श्रेष्ठ <i>a. m f n.</i> irreg. superlative of प्रज्ञस्य Best, chief, most excellent-ता <i>s. f.</i> or-त्त्व <i>s. n.</i> Superiority, excellence.
श्याम <i>a. m f n.</i> Dark blue, black.	श्रोणि <i>s. f.</i> The hip.
श्यामा <i>s. f.</i> A woman of slender form, or one of the age from eight to sixteen.	श्रोत्र <i>s. n.</i> The ear.
श्रद्धा <i>s. f.</i> Faith, belief.	श्लक्ष्ण <i>a. m f n.</i> Smooth. 2 Mild, gentle.
श्रद्धेय <i>a. m f n.</i> Proper to be believed, believable.	श्लाघ १. आ. श्लाघते. To praise,
श्रम् ४. प. श्राम्यति. To be wearied, to be distressed.	
वि-To rest.	
श्रम <i>s. m.</i> Weariness, fatigue.	
श्रान्त <i>a. m f n.</i> Fatigued, wearied.	

to flatter. 2 To speak kindly to.	स An abridged form of सह with, is used as the first member of bahuvrīhi compounds, expressing company; as सभार्य in company with (his) wife.
श्लाघ्य <i>a. m f n.</i> Praiseworthy, laudable.	
श्लोक <i>s. m.</i> A verse.	
श्व <i>s. m.</i> A dog.	
श्वशुर <i>s. m.</i> A father-in-law.	संयत <i>a. m f n.</i> Restrained, confined. 2 Composed.
श्वस् २. प. श्वासिति. To breathe, to respire.	संयम <i>s. m.</i> Restraint.
आ- <i>Caus.</i> To console, to comfort.	संयुक्त <i>a. m f n.</i> United, joined.
समा- <i>To recover, to be consoled. Caus. To console, to comfort.</i>	संरुध्य <i>a. m f n.</i> Incensed. 2 Agitated.
निस्- <i>To breath, to sigh.</i>	संविभ्र <i>a. m f n.</i> Agitated, overwhelmed.
विनिस्- <i>To sigh.</i>	संवीत <i>a. m f n.</i> Covered.
वि- <i>To trust.</i>	संवृत <i>a. m f n.</i> Covered.
श्वस्- <i>ad.</i> To-morrow.	संवेद्य <i>a. m f n.</i> To be told.
श्वसित <i>a. m f n.</i> Breathed. 2 Consoled.	संशय <i>s. m.</i> Doubt, uncertainty, suspicion.
श्वापद <i>s. m.</i> Wild beast.	संसक्त <i>a. m f n.</i> Contiguous, joined together.
ष	संसद् <i>s. f.</i> An assembly.
षड्विंशति <i>s. f.</i> Twenty-six.	संसर्ग <i>s. m.</i> Union.
षड्विंशतितम <i>a. m f n.</i> The twentysixth.	संसार <i>s. m.</i> The world, domestic life.
षष् <i>a. m f n.</i> Six.	संस्रप्त <i>a. m f n.</i> Asleep.
षष्ठ <i>a. m f n.</i> The sixth.	संस्कार <i>s. m.</i> The preparation.
षोडश <i>a. m f n.</i> The sixteenth.	2 Perfection.
षोडशन् <i>num.</i> Sixteen.	संस्कृत <i>a. m f n.</i> Adorned.
स	संस्थित <i>a. m f n.</i> Imminent.
स or सः <i>pro. sing. masc. of तद् He.</i>	संस्मर्तव्य <i>a. m f n.</i> To be remembered.

संहित <i>a. m. f. n.</i> Attended by.	संगृहीत <i>a. m. f. n.</i> Managed.
संष्ट <i>a. m. f. n.</i> Rejoicing, glad.	संग्रहण <i>s. n.</i> Seizing, 2 Management.
सकल <i>a. m. f. n.</i> Entire, whole, all.	संग्राम <i>s. m.</i> War, battle.
सकाश <i>s. m.</i> Nearness, presence.	संग्रामाजित् <i>a. m. f. n.</i> Victorious.
सक्त <i>a. m. f. n.</i> Attached to.	सन्निद्ध <i>a. m. f. n.</i> Having a
सखि <i>s. m.</i> A companion, a friend.	सज्जन <i>s. m.</i> A virtuous man.
सखी <i>s. f.</i> A female companion.	सज्जन <i>a. m. f. n.</i> Prepared.
सख्य <i>s. n.</i> Friendship.	सज्जीकृत <i>a. m. f. n.</i> Prepared, made ready.
सगर <i>s. m.</i> The name of an ancient sovereign of Ayodhyā.	संचार <i>s. m.</i> Entrance, a gate.
संकल्प <i>s. m.</i> A thought, determination. 2 A solemn vow to perform a ritual observance.	सङ्घ् १. प. सजति. To embrace, to cling to. <i>Pass.</i> To fault.
संकाश <i>a. m. f. n.</i> (Latter part of comp.) Resembling, similar.	आ-Idem.
संकुल <i>a. m. f. n.</i> Full, filled. 2 Mixed.	संजात <i>a. m. f. n.</i> Produced. 2 Received.
संख्यान <i>s. n.</i> Counting.	संज्ञा <i>s. f.</i> A name. 2 Consciousness.
संख्येय <i>a. m. f. n.</i> Admitting of being counted.	सत् <i>a. m. f. n.</i> Existing. 2 Excellent, good, virtuous.
सङ्ग <i>s. m.</i> Meeting, union. 2 Desire, love.	सततम् <i>ad.</i> Perpetually, constantly.
संगति <i>s. f.</i> Meeting, union.	सती <i>s. f.</i> A virtuous wife.
संगम <i>s. m.</i> Union, company.	सत्कार <i>s. m.</i> Hospitable reception, doing honor to.
	सत्कृत <i>a. f. n.</i> Received hospitably, treated with respect. 2 Honourable.
	सत्त्व <i>s. n.</i> Life. 2 Mind. :

Goodness, excellence. <i>s.</i>	सनातन <i>a. m f n.</i> Eternal.
<i>m n.</i> An animal, a being.	सनाथ <i>a. m f n.</i> Having a protector or lord. 2 in comp. Possessed of, accompanied by.
सत्य <i>a. m f n.</i> True, real; honest, speaking the truth.	संतप <i>a. m f n.</i> Afflicted, tormented.
<i>s. n.</i> Truth. 2 An oath.	संताप <i>s. m.</i> Pain, grief.
3 The first or golden age.	संत्रस्त <i>a. m f n.</i> Frightened, alarmed. 2 Much distressed.
(-व्यम्) <i>ad.</i> Verily, truly.	संदिग्ध <i>a. m f n.</i> Uncertain, faltering.
सत्यदर्शिन <i>a. m f n.</i> Seeing the truth, truthful.	संदेह <i>s. m.</i> Uncertainty, doubt.
सत्यवाच् <i>a. m f n.</i> Truthful.	संध्य <i>s. f.</i> Twilight. 2 Morning or evening prayers.
सत्यवादिन् <i>a. m f n.</i> Speaking the truth, truthful.	संनिध <i>s. n.</i> Proximity, vicinity, presence.
सत्यव्रत <i>a. m f n.</i> Truthful, keeping one's promise.	संनिधान <i>s. n.</i> Vicinity, presence.
सद् १. प. सीदति. To sit. 2 To become helpless, to sink.	संनिधि <i>s. m.</i> Vicinity, presence.
अव- To fall into despair.	संनिपातित <i>a. m f n.</i> Assembled.
आ- <i>Caus.</i> To find, to experience. 2 To arrive, to go to.	संनिभ <i>a. m f n.</i> Resembling, similar; used as latter part of a compound only.
नि- To sit down.	संन्यास <i>s. m.</i> A deposit, a stake.
प्र- To be kind, to be favorable, to pardon. <i>Caus.</i> To propitiate. [house.	सप्तदश <i>a. m f n.</i> The seventeenth.
सदन <i>s. n.</i> A residence, a	सप्तदशन् <i>num.</i> Seventeen.
सदस् <i>s. n.</i> Assembly, company.	सप्तधा <i>ad.</i> Seven-fold
सदा <i>ad.</i> Always, constantly.	
सदागति <i>s. m.</i> Air, wind.	
सदृश <i>a. m f n.</i> Resembling, similar. 2 Proper, worthy.	
सद्यस् <i>ad.</i> Instantly, immediately.	

सप्तम् <i>a. m f n.</i> Seven.	समय <i>s. m.</i> Time, an opportunity. 2 An agreement.
सप्तम <i>a. m f n.</i> The seventh.	समर्थ <i>a. m f n.</i> Able, capable, powerful, strong.
सफल <i>a. m f n.</i> Bearing fruit, fruitful, yielding profit, rewarded, successful.	समापित <i>a. m f n.</i> Given, committed to one's care.
सभा <i>s. f.</i> A house built for the accommodation of travellers. 2 An assembly, a durbar.	समलंकृत <i>a. m f n.</i> Well adorned.
सम् <i>prefix.</i> With, together. 2 Well, properly.	समाकुल <i>a. m f n.</i> Filled with, engrossed by.
सम <i>a. m f n.</i> Similar, equal.	समागत <i>a. m f n.</i> Arrived, come.
समम् <i>ad.</i> All over.	समागम <i>s. m.</i> Arrival, union, assemblage. [ed, done.
समश्च <i>a. m f n.</i> Visible, within sight. 2 In presence, in face.	समाचरित <i>a. m f n.</i> Committ-
समतिक्रान्त <i>a. m f n.</i> Passed over, passed by, surpassed. 2 Surpassing.	समाचित <i>a. m f n.</i> Covered.
समनुज्ञात <i>a. m f n.</i> Permitted, allowed. <i>s. n.</i> Permission.	समादिष्ट <i>a. m f n.</i> Ordered, commanded.
समनुव्रत <i>a. m f n.</i> Attached, devoted (with the acc.)	समान <i>a. m f n.</i> Equal. 2 Similar.
समन्तात् <i>ad.</i> All around, in all directions.	समानीत <i>a. m f n.</i> Brought to, conducted to.
समन्वित <i>a. m f n.</i> Pursued. 2 Possessed of. Used in comp. <i>e. g.</i> रजःस्वेदसमन्वितः covered with dust and sweat.	समाप्त <i>a. m f n.</i> Finished, completed.
समप्रभ <i>a. m f n.</i> Similar in colour.	समाश्रुत <i>a. m f n.</i> Drowned. 2 Filled.
	समायुक्त <i>a. m f n.</i> United with, endowed with.
	समाविष्ट <i>a. m f n.</i> Occupied or engrossed by.
	समावृत <i>a. m f n.</i> Surrounded, protected.

समासक्त <i>a. m f n.</i> Depending upon, concentrated in.	समेधित <i>a. m f n.</i> Increased, 2 Accompanied.
समास्थित <i>a. m. f n.</i> Making.	संपद् <i>s. f.</i> Success, prosperity.
समाहित <i>a. m f n.</i> Placed upon, confided to. 2 Composed, full of devotion : cautious.	2 Excellence.
समाह्वान <i>s. n.</i> Provocation, challenge.	संपन्न <i>a. m f n.</i> Possessed of, endowed with.
समीप <i>s. n.</i> Vicinity, neighbourhood.	संपूर्ण <i>a. m f n.</i> Full, filled with.
समीपतस्, समीपे, <i>ad.</i> In the neighbourhood. 2 In proximity.	संप्रवृत्त <i>a. m f n.</i> Passed, gone by.
समीपस्थ <i>a. m f n.</i> Standing in the neighbourhood.	संप्रहृष्ट <i>a. m f n.</i> Greatly rejoicing. 2 Erected.
समुच्छ्रित <i>a. m f n.</i> High, lofty.	संप्राप्त <i>a. m f n.</i> Arrived. 2 Fallen into.
समुत्पतित <i>a. m f n.</i> Risen.	संबन्धिन् <i>a. m f n.</i> Related to, connected with.
समुत्पन्न <i>a. m f n.</i> Born, produced, caused.	संभार <i>s. m.</i> Wealth, property.
समुदय <i>s. m.</i> A multitude.	संभावनीय <i>a. m f n.</i> Suitable ; possible.
समुद्र <i>s. m.</i> The sea, the ocean.	संभुक्त <i>a. m f n.</i> Eaten together.
समुद्रगा <i>s. f.</i> A river.	संभ्रम <i>s. m.</i> Haste, hurry. 2 Respect.
समुन्नति <i>s. f.</i> Elevation.	संभ्रान्त <i>a. m f n.</i> Confused, confounded. 2 Hurried.
समुपस्थित <i>a. m f n.</i> Approached, come.	समत <i>a. m f n.</i> Approved, agreed to. <i>s. n.</i> Approval, permission.
समुपेत <i>a. m f n.</i> Come, arrived. 2 Filled with.	समत्त <i>a. m f n.</i> Intoxicated, maddened.
समुद्ग <i>a. m f n.</i> Prosperous, happy, rich.	संमित <i>a. m f n.</i> Like, similar. [with. Of equal measure or
समेत <i>a. m f a.</i> Met ; united	extent.

संमोह <i>s. m.</i> Infatuation, folly.	सह <i>ad.</i> With (construed with the Instrumental case.)
सम्यक् <i>ad.</i> Well, properly, rightly. <i>a.</i> True, good.	
सरयू <i>s. f.</i> The name of a river.	सहज <i>a. m f n.</i> Natural.
सरम् <i>s. n.</i> A pond, a lake.	सहसा <i>ad.</i> Suddenly, quickly.
सरिन् <i>s. f.</i> A river.	सहस्र <i>s. n.</i> A thousand.
सरोज <i>s. m.</i> A lotus.	सहस्रधा <i>ad.</i> A thousand-fold.
सर्ग <i>s. m.</i> A chapter.	सहाय <i>s. m.</i> A companion, a helper.
सर्व <i>pro.</i> All, whole, entire, <i>m.</i> every body, <i>n.</i> every thing.	सहित <i>a. m f n.</i> Accompanied, or attended by, connected with, being together.
सर्वज्ञ <i>a. m f n.</i> Omniscient, allwise.	सा <i>pro. (fem. of तद्)</i> She.
सर्वतश्च <i>ad.</i> All around, on all sides, everywhere.	साक्षात् <i>ad.</i> In presence (in their presence, being present.) 2 Manifestly, evidently.
सर्वत्र <i>ad.</i> Everywhere. 2 In all respects.	साक्षिन् <i>s. m.</i> A witness.
सर्वथा <i>ad.</i> Entirely, completely, in every respect.	सागर <i>s. m.</i> The ocean.
सर्वशम् <i>ad.</i> Entirely, altogether. [perty.	सागरंगम <i>a. m f n.</i> Going to the ocean. <i>s. f.</i> A river.
सर्वस्व <i>s. n.</i> The whole pro.	साधु ४. प. साध्यति. ५ प. साध्नोति To finish, to accomplish.
सलिल <i>s. n.</i> Water.	सम्—To destroy.
सविन् <i>s. m.</i> The sun.	साधु <i>a. m f n.</i> Good, pious, virtuous. <i>interj.</i> Well then ! bravo ! [ren.
सविनय 2. <i>m f n.</i> Humble, modest.	
सविनयम् <i>ad.</i> Humbly.	
सह १. आ. सहते. To bear, to endure. 2 To be able.	सापत्य <i>a. m f n.</i> Having child-
उद्—To bear, to endure. 2 To make an effort. 3 To be able.	सामर्थ्य <i>s. n.</i> Power, ability.
	सांप्रतम् <i>ad.</i> Now.
	सायम् <i>ad.</i> In the evening.
	सायं सायम् Every evening.

सायम् <i>s. m.</i> The evening.	सु <i>pref.</i> well, very much,
सार <i>s. m.</i> The essence or vital part of any thing.	very. As first member of a compound: great, beautiful.
सारंग <i>s. m.</i> A deer.	[delicate.
सारथि <i>s. m.</i> A charioteer.	सकुमार <i>a. m f n.</i> Tender,
सारथ्य <i>s. n.</i> The state of being a charioteer— <i>ध्येन</i> as charioteer.	सकृत् <i>a. m f n.</i> Auspicious.
सारमेय <i>s. m.</i> A dog.	सुख <i>a. m f n.</i> Agreeable, easy.
सार्थ <i>s. m.</i> A multitude, a crowd. 2 A caravan.	सुखम् <i>ad.</i> Happily, joyfully.
सार्थवाह, सार्थिक <i>s. m.</i> A trader, a merchant.	2 Easily, readily.
सार्थम् <i>ad.</i> With, together.	सुखिन <i>a. m f n.</i> Happy, joyful.
साहाय्य <i>s. n.</i> Help, assistance.	सुगन्धिन <i>a. m f n.</i> Fragrant.
सिंह <i>s. m.</i> A lion. As latter member of a compound it expresses eminence <i>e. g.</i>	सुजन <i>a. m f n.</i> Good-natured, kind.
पुरुषसिंह an eminent man.	-ता <i>f.</i> Kindness, urbanity.
सिंही <i>a. f.</i> A lioness.	सुत <i>s. m.</i> A son.
सिक्त <i>a. m f n.</i> Sprinkled, wetted.	सुता <i>s. f.</i> A daughter.
सिच् ६. प. सिञ्चति. To sprinkle, to water.	सुदामन् <i>s. m.</i> The name of a king of Das'arna.
नि—Idem.	सुदेव <i>s. m.</i> The name of a Brahman.
सिद्ध <i>a. m f n.</i> Accomplished. 2 Prepared, cooked.	सुधा <i>s. f.</i> Nectar.
सिन्धु <i>s. m.</i> The ocean. 2 A river.	सुधी <i>s. m.</i> A wise man.
सीता <i>s. f.</i> The daughter of Janaka and wife of Rāma.	सुधीर <i>a. m f n.</i> Firm.
	सुनन्दा <i>s. f.</i> The name of a sister to the king of Chedi.
	सुप्त <i>a. m f n.</i> Asleep, sleeping, gone to sleep.
	सुप्रतिष्ठ <i>a. m f n.</i> Of good chandra.

सुबाहु *s. m.* The name of a king of Chedi.

सुभाषित *a. m f n.* Spoken well or elegantly. 2 Eloquent.

सुमित्रा *s. f.* One of the wives of Das'aratha, and the mother of Laxmana.

सुर *s. m.* A god.

सुरभि *a. m f n.* Fragrant, sweet-smelling.

सुलोचन *a. m f n.* Having beautiful eyes.

सुवर्चस् *a. m f n.* Possessed of great splendour.

सुवर्ण *s. n.* Gold.

सुविहित *a. m f n.* Well provided.

सुश्रद्धा *a. m f n.* Closely or finely united. 2 Fine, comely.

सुस्वर *a. m f n.* Loud.

सुहृद् *s. m.* A friend.

सूक्ति *s. f.* A beautiful composition.

सूचित *a. m f n.* Indicated, made known.

सूत *s. m.* A charioteer, a coachman.

सूतत्व *s. n.* The office of a charioteer.

सूदन *s. m.* A destroyer.

सूत्र *a. m f n.* Kind.

सूर्य *s. m.* The sun.

सृ १. प. सरति To move, to go.

अप-To go away.

अभि-To approach.

प्र-To proceed.

सृज् ४. आ सृज्यते ई. प. epic also आ. सृजति-ते. To leave, to abandon, to quit.

२ To put, to throw.

अव-To dismiss, to grant.

उद्-To emit. २ to desert, to set free. ३ To draw off.

वि-To shoot. *Caus.* To abandon, to dismiss.

सृप् १. प. सर्पति. To go, to move, to creep.

उद्-To expand.

उप-To approach, to go near.

वि-To run in different directions, to disperse.

सेना *s. f.* An army.

सर्वक *a. m f n.* Serving, attending on.

सेवा *s. f.* Service, attendance.

सेवित *a. m f n.* Protected. २ Inhabited.

सैह *a. m f n.* Belonging to the lion.

सैन्य *s. n.* An army.

सैरन्ध्री *s. f.* An independent female artizan, working in

another person's house.	part of comp. only <i>c. g.</i>
सौत्साह <i>a. m f n.</i> Zealous, energetic, brave.	प्रासादस्थ standing in the palace.
सौत्सेध <i>a. m f n.</i> High.	स्थायर <i>a. m f n.</i> Aged, old.
सोमप <i>s. m.</i> A drinker of Soma juice, one who has performed a Soma sacrifice.	स्था १. प. तिप्रति (<i>Epic</i> also आत्मनेपदी in all significations.) To stand. 2 To remain, to stay, to be near. 3 To live.
सौदामिनी <i>a. f.</i> Proceeding from a cloud.	अव— <i>Caus.</i> To stop.
सौभाग्य <i>s. n.</i> Good fortune, auspiciousness.	आ—To apply. 2 To behave, to act. 3 To perform, to make.
सौहार्द <i>s. n.</i> Friendship.	उद्—To rise.
सौहृद् <i>s. n.</i> Friendship, affection.	समुद्—To rise.
स्कन्ध <i>s. m.</i> The shoulder.	उप—To approach, to go to. 2 To attend.
स्कन्धदेश <i>s. m.</i> The Shoulder.	प्र—To start, to travel, <i>Caus.</i> To send out.
स्तन <i>s. m.</i> The female breast.	स्थाय्य <i>a. m f n.</i> Proper to stand or to be.
स्तब्ध <i>s. m f n.</i> Stopped. 2 Motionless. [To stop.	स्थान <i>s. n.</i> A place, a seat.
स्तम्भ ५. ९ प. स्तम्भोति, स्तम्भति वि—To stop.	स्थावर <i>a. m f n.</i> Fixed, immovable.
सम्—Idem.	स्थित <i>a. m f n.</i> Standing. 2 Stayed, stopped. [ness.
अभिसम्—To make firm, to strengthen.	स्थिति <i>s. f.</i> Steadiness, firmness.
स्तम्भ <i>s. m.</i> A pillar, a post.	स्थिर <i>a. m f n.</i> Steady, firm.
स्तिमित <i>a. m f n.</i> Motionless, quiet.	स्नान <i>a. m f n.</i> Bathed.
स्तोक <i>a. m f n.</i> Little.	स्नान <i>s. n.</i> Bathing.
स्त्री <i>s. f.</i> A woman. [woman.	स्नायु <i>s. m.</i> A tendon. [Dear.
स्त्रीहत्या <i>s. f.</i> The murder of a woman.	स्निग्ध <i>a. m f n.</i> Agreeable. 2
स्थ <i>a. m f n.</i> Standing, staying, situated; used as last	

स्तुषा *s. f.* A daughter-in-law.

स्नेह *s. m.* Oil.

स्पर्श *s. m.* Touch, contact.

स्पृश् ई. प. स्पृशति. To touch.

२ To obtain.

उप—To touch.

सम्—Idem. [cited.

स्पृष्ट *a. m f n.* Touched, in-

स्पृहा *s. f.* Desire, wish.

स्फीत *a. m f n.* Large, great.

स्फूर् ई. प. स्फुरति. To be mani-
fest, to arise.

स्म *Part.* Gives to a verb in
the present tense the
sense of preterite. Also
an expletive.

स्मि १. आ. स्मयते. Epic also
प. To smile.

स्मित *a. m f n.* Smiled, smil-
ing. *s. n.* A smile.

स्मृ १. प. स्मरति. To remember,
to recollect. २ To miss, to
regret.

अनु—To remember.

सम्—Idem.

अनुसम्—Idem.

स्यन्दन *s. m.* A chariot.

सन्धर *a. m f n.* Wearing a

मञ्ज *s. f.* A wreath of flowers,
a garland. [drop.

सु १. प. स्रवति. To flow, to
परि—To flow profusely, to
weep profusely.

प्र—To flow profusely.

स्रोतस् *s. n.* A current, a rapid
stream. २ Water.

स्व *a. m f n.* Own. *s. n.* Pro-
perty, wealth.

स्वह *a. m f n.* Own, proper.

स्वजन *a. m.* A relative, a
kinsman.

स्वजातीय *a. m f n.* Pertaining
to one's own tribe or
class.

स्वत्त. आ. स्वजते. To embrace.

परि—Idem.

स्वन *s. m.* Sound, thunder.

स्वप् २. प. स्वपिति. १. (Epic
स्वपति.) To sleep, to lie
down.

स्वप्न *s. m.* Sleep. २ A dream.

स्वभाव *s. m.* Nature, dis-
position, character.

स्वयम् *pro.* Self.

स्वयंवर *s. m.* The ceremony of
a girl's choosing her own
husband.

स्वयंकृत *a. m f n.* Made by
one's self.

स्वर *s. m.* Sound, tone. २ pl.
The notes of the scale.

स्वरूप *s. n.* Natural state, na-
ture. [bliss.

स्वर्ग *s. m.* Heaven, heavenly

स्वल्प *a. m f n.* Very little ;
very few.

स्वस्ति <i>indecl.</i> Hail, well-fare.	हय <i>s. m.</i> A horse.
स्वस्थ <i>a. m. f. n.</i> Easy; having full control over one's self.	हर <i>s. m.</i> An epithet of S'IVA.
स्वस्थान <i>s. n.</i> A home, a residence.	हरिण <i>s. m.</i> A buck, a deer.
स्वागत <i>s. n.</i> Welcome.	हरिणी <i>s. f.</i> A doe.
स्वाद् १. आ. स्वादते. १०. उ. स्वादयति-ते. To taste, to eat.	हर्ष <i>s. m.</i> Joy, pleasure.
आ—Idem.	हव्यवाहन <i>s. m.</i> Fire. [smile.
स्वादु <i>a. m. f. n.</i> Sweet.	हस १. प. हसति. To laugh, to
स्वाध्याय <i>s. m.</i> The recitation of the Veda.	उप—Idem. To mock.
स्वामिन् <i>s. m.</i> A lord; sovereign, a husband.	प्र—Id.
स्वार्थ <i>s. m.</i> One's own advantage or interest.	वि—To mock.
स्विद् Part. of interrogation.	हस्त <i>s. m.</i> The hand. 2 The trunk (of an elephant.)
स्वेद <i>s. m.</i> Perspiration, sweat.	हास्तन् <i>s. m.</i> An elephant.
स्वैर <i>a. m. f. n.</i> Self-willed, refractory.	हा <i>indecl.</i> An interjection of surprize or sorrow. Well! Alas!
	हा ३. प. जहाति. To desert, to forsake, to quit.
	अप—Idem.
	प्र—Idem.
	वि—Idem.
	प्रवि—Idem.
ह <i>indecl.</i> Explanative particle.	हानि <i>s. f.</i> Loss.
हंस <i>s. m.</i> A goose, a swan.	हासिन् <i>a. m. f. n.</i> Smiling.
हत <i>a. m. f. n.</i> Slain, killed, destroyed.	हाहा <i>interj.</i> Alas!
	हाहाकार <i>s. m.</i> Wailing.
हन् २. प. हन्ति. To strike. 2 To kill. 3 To go. <i>Desid.</i>	हि <i>part.</i> For, because. 2 Indeed, truly. 3 An expletive.
जिघांसति to desire to kill.	हित <i>a. m. f. n.</i> Held, taken. 2 Suitable, proper. 3 Kind, friendly, affectionate. <i>s. m.</i>
नि—To kill.	Well fare.
हनु <i>s. m. f.</i> The jaw.	हिमांशु <i>s. m.</i> The moon.
हन्तव्य <i>a. m. f. n.</i> Fit to be killed, deserving death.	

हिरण्य <i>s. n.</i> Gold.	possession of, bereft, de-
हीन <i>a. m f n.</i> Bereft of, de-	prived of. [mind:
prived of, separated from.	हृद् <i>a. s n.</i> The heart. 2 The
2 Worthless, bad.	हृद्य <i>s. n.</i> The heart. 2 The
हुत <i>a. m f n.</i> Invoked, propi-	mind, 3 Knowledge, sci-
tiated by a sacrifice.	
हुताश <i>s. m.</i> An epithet of	हृदयंगम <i>a. m f n.</i> Touching,
AGNI, the god of fire.	going to the heart.
हुशान <i>s. m.</i> Idem.	हृ ४. उ. हृष्यति—ते. To rejoice,
हृ १. प. हरति. To take, to	to be pleased or delighted.
seize, to lay hold of, to rob.	सम्—To rejoice highly.
अप—To take away, to	हृषित <i>a. m f n.</i> Delighted,
steal.	pleased. 2 Fresh blooming.
आ—To bring. 2 To offer.	3 standing, erect. [ed.
3 To receive, to recover.	हृष्ट <i>a. m f n.</i> Delighted, pleas-
अभ्या—To speak.	हेतु <i>s. m.</i> Reason, cause.
उदा—To mention, to tell.	हेय <i>a. m f n.</i> To be avoided.
प्रत्या—To take back, to re-	हृद् <i>s. m.</i> A lake, a pond.
cover, to utter (a speech.)	हृदिनी <i>s. f.</i> A river.
व्या—To speak, to brag.	हृस्व <i>a. m f n.</i> Short, low.
उद्—To lift, to raise, to	हृहाद् १. आ. हृहादते. To be
take out.	glad. Caus. To gladden, to
वि—To enjoy one's self, to	delight.
walk about. [press.	आ—Idem.
सम्—To repress, to sup-	हे १. उ. ह्वयति—ते. To call, to
हृच्छय <i>s. m.</i> Love. 2 An epi-	invite.
thet of KA'MADEVA.	आ—To summon, to invite,
हत <i>a. m f n.</i> Robbed, taken	to call out.

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी,
L.B.S. National Academy of Administration

मुससूरी

MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस व
This book is to be returned on the date la

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दनांक Date

507

125041

Same
891.2
125

अवधि सं० ~~12260~~

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No... ..

Book No.....

लेखक

Author.....

लीपक

125 - 12260

Same

891.2

LIBRARY

~~12260~~

भट्ट

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

Accession No. 125641

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving